

परिच्छेद एक :

परिचय

१.१ अध्ययनको पृष्ठभूमि

मानव सभ्यताको विकासक्रम सँगसँगै शिक्षाको पनि विकास भएको पाइन्छ । प्राचीन कालमा गुरुकुल शिक्षा हुनाले शिष्यहरुलाई धोकाएर पढाउने चलन थियो । शिक्षाको पहिलो पाठशाला घर भएकोले शिक्षण सिकाइको अनौपचारिक प्रक्रिया परिवारमा बाबुआमाद्वारा आफ्ना सन्तानहरुलाई विभिन्न ज्ञान एवम् सीपहरु प्रदान गर्दै जानुवाट प्रारम्भ भएको मानिन्छ । बहूदो मानवीय आवश्यकतासँगै समाज वा समुदायको निर्माण हुन गयो । ज्ञान एवं सीपको भण्डार बहूदो जाँदा परिवार र समाजद्वारा मात्र नयाँ पुस्तालाई आवश्यक ज्ञान, सीप र कुशलताहरुको विकास गराउन, त्यसको संरक्षण, सम्बर्द्धन एवम् हस्तान्तरण गर्न कठिनाई महसुस हुँदा अठारौँ शताब्दीतिर विद्यालय व्यवस्थाको शुरुवात भएको पाइन्छ । (शर्मा, २०५७) ।

त्यस बेला गुरुकुल शिक्षा, मठ मन्दिरमा दिइने शिक्षा, बौद्ध गुम्बामा दिइने शिक्षा आदि प्रचलनमा थिए । श्रवण, मनन, व्याख्या, प्रदर्शन, प्रश्नोत्तर र छलफल शिक्षणको माध्यम वा शिक्षण विधि थियो । बौद्ध शिक्षा भृङ्गी विहार, खर्जुरिका विहार र गुम विहारमा दिइन्थ्यो । त्यस समयमा प्राकृत तथा पाली भाषा, दर्शन तथा साहित्य त्रिपिटक, जातक आदि पढाइका विषयहरु थिए । लिच्छविकालीन शिक्षा नेपालमा वेद, व्याकरण, न्याय, साहित्य, ज्योतिष आदि विषयमा पठन पाठन हुने गर्दथ्यो । त्यस समयमा दाताहरुको दान, दातव्यबाट शिक्षा केन्द्रहरु सञ्चालित थिए । मल्ल कालमा संस्कृत र बौद्ध शिक्षामा समान व्यवहार गरिएको थियो । त्यस समयमा खास जातका मानिसहरु पढेलेखेका हुनाले उनीहरुले शिक्षालाई आफ्नो तरीकाले अगाडि बढाएका थिए (शर्मा, २०४३) ।

आधुनिक कालमा पृथ्वीनारायण शाहले सैनिकका टुहुरा बालबालिकाहरुलाई अध्ययन गराउन दुईजना व्यक्तिलाई छात्रवृत्ति प्रदान गरी संस्कृत र फारसी भाषा पढ्न भारत पठाएका थिए । नेपालमा विद्यालयीय शिक्षाको औपचारिक प्रारम्भ वि.सं. १९१० सालमा जंगबहादुर राणा बेलायतको यात्रा गरी थापाथलीमा अंग्रेजी विद्यालय र ल्हासामा नेपालीहरुलाई चिनियाँ र तिब्बती भाषा सिकाउन र परराष्ट्र सम्बन्धी जानकारी गराउन पाठशाला स्थापना गरी शिक्षक दरबन्दी तोकिएको थियो । वि.सं. १९४२ सालमा वीरशम्शेरले भारतबाट महिला शिक्षिका भिकाई आधारभूत प्राथमिक शिक्षा सुरु गरेका थिए । वि.सं. १९५८ सालमा देवशम्शेरले प्राथमिक शिक्षा व्यापक बनाउन १६ वटा पाठशालामा शिक्षक नियुक्ति गरी दरबार स्कुलका उच्च कक्षामा नेपाली भाषा समावेश गरेका थिए । चन्द्रशम्शेरले त्रि-चन्द्र कलेज, श्रेस्ताप्रणाली, नेपालीभाषा प्रकाशनी समितिको स्थापना गरे । वि.सं. १९७५ देखि कलकत्ता

विश्वविद्यालयले प्रवेशिका परीक्षा लिने गरी प्रवीणता प्रमाणपत्र र स्नातक तहका पाठ्यक्रममा नेपाली भाषालाई समावेश गरियो । वि.सं. १९८० देखि त्रिचन्द्र क्याम्पसको सम्बन्ध पटना विश्वविद्यालयमा सारियो । वि.सं. २००४ सालमा संवैधानिक कानूनको घोषणा पछि विद्यालय खोल्न शुरु भयो (शर्मा, २०५७) ।

नेपालमा शिक्षक तालिमको औपचारिक सुरुवात वि.सं. २००४ सालमा स्थापना भएको “आधार शिक्षा” अन्तर्गत “आधार प्रशिक्षण केन्द्र”लाई मान्न सकिन्छ । नेपालमा आधार शिक्षाको स्थापनासँगै शिक्षक तालिमको सुरुवात भएको पाइन्छ । यस पूर्व गुरुकुल तथा बौद्ध शिक्षा परम्परामा गुरुहरु तथा भिक्षु आदिले कसरी शिक्षण गर्ने भन्ने कुरा तिनै शिक्षा प्रणालीका मान्यतामा आधारित थिए ।

वि.सं. २००७ सालको राजनैतिक परिवर्तन पछि योजनाबद्ध रूपमा शिक्षाको विकास गर्नका लागि वि.सं. २००९ सालमा “राष्ट्रिय शिक्षा बोर्ड”को स्थापना भई पाठ्यक्रमको विकासमा जोड र शिक्षक तालिम र बहुउद्देशीय शिक्षाको आवश्यकता महशुस गरियो । वि.सं. २०११ सालमा गठीत नेपाल राष्ट्रिय शिक्षा योजना आयोगले पाठ्यक्रम, शिक्षक शिक्षण आदि पक्षहरुको विकासका लागि सिफारिस गरे बमोजिम वि.सं. २०१४ सालमा “शिक्षा महाविद्यालय” को स्थापना पछि पूर्व सेवाकालीन र सेवाकालीन शिक्षक तालिम सञ्चालन गरियो । यसमा स्नातक उत्तीर्ण गर्न एक वर्षे, प्रमाणपत्र तह उत्तीर्ण गर्न दुई वर्षे र प्रवेशिका परीक्षा उत्तीर्णका चारवर्षे कार्यक्रम सञ्चालन गरियो । यसद्वारा शिक्षक प्रशिक्षणका लागि घुम्ती तालिम केन्द्र समेत सञ्चालन गरियो । शिक्षा महाविद्यालयबाट शिक्षक कार्यक्रममा नर्मल स्कुल तालिम, शिक्षक शिक्षा तालिम, व्यवसायिक प्रशिक्षण, दुर्गम क्षेत्र शिक्षक तालिम, महिला शिक्षक तालिम जस्ता कार्यक्रमहरु सञ्चालन गरिएको पाइन्छ ।

वि.सं. २०१६ सालमा त्रिभुवन विश्वविद्यालयको स्थापना भयो । यसबाट पूर्व सेवाकालीन तालिम अर्थात् शिक्षाशास्त्र तर्फको अध्ययनले अध्यापन कार्यलाई थप बल प्राप्त भयो । वि.सं. २०२८ सालमा राष्ट्रिय शिक्षा पद्धतिको योजना शुरु भएपछि शिक्षक हुन तालिमलाई अनिवार्य बनाइयो । सेवाकालीन र पूर्व सेवाकालीन शिक्षक तालिम दिनका लागि त्रिभुवन विश्वविद्यालय अन्तर्गत “शिक्षाशास्त्र अध्ययन संस्थान” खडा गरियो । यस पूर्वका शिक्षक तालिमसँग सम्बन्धित संस्थाहरु शिक्षा महाविद्यालय, अंग्रेजी भाषा शिक्षक तालिम केन्द्र, राष्ट्रिय व्यावसायिक तालिम केन्द्र, प्राथमिक स्कुल शिक्षक तालिम केन्द्रलाई शिक्षाशास्त्र अध्ययन संस्थानमा गाभियो । शिक्षाशास्त्र अध्ययन संस्थानलाई दुई वर्षे प्रमाणपत्र तह, दुई वर्षे स्नातक, दुई वर्षे स्नातकोत्तर र एक वर्षे स्नातक तह जस्ता पूर्व सेवाकालीन शिक्षक शिक्षा कार्यक्रम सञ्चालन गरिएका थिए भने यिनै कार्यक्रमहरुमा तत्कालीन सरकारले छात्रवृत्ति मार्फत् शिक्षकलाई तालिममा पठाएर सेवाकालीन तालिम पनि प्रदान गरेको थियो । यस्तै सेवाकालीन तालिममा ए लेभल, वि लेभल, स्थानीय तालिम, दूर-शिक्षा कार्यक्रम जस्ता कार्यक्रमहरु सञ्चालन भएको पाइन्छ (वाग्ले र साथीहरु, २०६९) ।

राष्ट्रीय शिक्षा आयोग २०४९ ले पाठ्यक्रम, पाठ्यपुस्तक तथा मूल्यांकन र अतिरिक्त क्रियाकलाप समावेश गरी विद्यालयमा शिक्षण सेवामा प्रवेशका लागि तालिम व्यवस्था अनिवार्य गरिनु पर्दछ भन्ने कुरा उल्लेख गरियो । उच्चस्तरीय राष्ट्रिय शिक्षा आयोग २०५५ का अनुसार शिक्षामा जनसहभागिता, विशेष शिक्षा, अनौपचारिक शिक्षा तथा साक्षरता कार्यक्रम, शिक्षकहरुको सेवा, वृत्ति विकास, परीक्षा र मूल्यांकन पद्धति र शिक्षक तालिमको व्यवस्था गरिएको थियो ।

सामान्य भाषामा शिक्षकले कक्षाकोठामा सिकारुलाई सिकाउनु शिक्षण हो । अर्थात् शिक्षकले विभिन्न प्रकारका ज्ञान, सीप, उपयुक्त कक्षाकोठाको वातावरणमा विद्यार्थीहरुलाई पढाउनु शिक्षण हो । यसरी शिक्षण सिकाइ प्रक्रियाको मुख्य कार्यथलो कक्षाकोठा हो । शिक्षण सिकाइ क्रियाकलाप सञ्चालन गर्ने मुख्य ठाउँ नै कक्षाकोठा भएकाले जबसम्म कक्षाकोठा व्यवस्थापन राम्रो हुँदैन तबसम्म शिक्षण प्रक्रिया प्रभावकारी हुँदैन ।

सामान्यतया व्यवस्थापनको अर्थ राम्रोसँग काम गर्ने वातावरण बनाउनु हो । काम गर्ने भन्नासाथ आफूले मात्र नभई अरुलाई पनि काम गर्नु गराउनु भन्ने बुझिन्छ । अतः व्यवस्थापन कुनै पनि संगठनको त्यस्तो मष्तिष्क हो जसले अरुलाई काम लगाउन सक्दछ भन्ने समेत हुन्छ । व्यवस्थापन कुनै पनि संघ संस्था, संगठन वा कार्यालयमा आवश्यक छ । व्यवस्थापनभित्र योजना बनाउनु, संगठन गर्नु, निर्देशन गर्नु, नेतृत्व प्रदान गर्नु, निर्णय गर्नु, नियन्त्रण गर्नु, प्रेरणा दिनु र सञ्चार गर्नु जस्ता पक्षहरु पर्दछन् । शिक्षण सिकाइलाई व्यवस्थापनको आवश्यकता पर्दछ भनी जोड दिने व्यक्ति आई.के.डेभिस हुन् । डेभिसका अनुसार शिक्षण उच्च पेशागत प्रक्रिया हो यसमा व्यवस्थापनको महत्वपूर्ण भूमिका रहन्छ ।

कक्षाकोठामा गरिने शिक्षण सिकाइका लागि अनुकूल वातावरण निर्माण गर्नु भनेको कक्षा व्यवस्थापन हो । कक्षाकोठाको व्यवस्थापनका महत्वपूर्ण पक्षहरु भित्र भौतिक व्यवस्थापन, सामग्री व्यवस्थापन र विद्यार्थी क्रियाकलापको व्यवस्थापन पर्दछन् । यी तीनवटै पक्षहरुलाई अझ टुक्र्याएर भन्ने हो भने कक्षा व्यवस्थापन अन्तर्गत कक्षाकोठाको वातावरण, कक्षाको भौतिक अवस्था, बसाइ व्यवस्था, कक्षा सञ्चालनको तालिका व्यवस्था, शैक्षिक सामग्रीको व्यवस्था, विद्यार्थीको समूह व्यवस्था जस्ता कार्यहरु पर्दछन् । कक्षाकोठाको व्यवस्थापन राम्रो भएमा मात्र विद्यार्थीहरु अनुशासित हुने र शिक्षण प्रभावकारी हुने विश्वास गरिन्छ (शर्मा एण्ड शर्मा, २०६४) ।

आफूले चाहे जस्तो व्यवहारमा ल्याउन सिकाउने क्रियाकलापलाई तालिम भनिन्छ । गुणस्तर र प्रभावकारी शिक्षणका लागि शिक्षक तालिम अनिवार्य मानिन्छ । शिक्षण सिकाइमा प्रभावकारिता ल्याई गुणस्तरीय शिक्षा हासिल गर्न पेशागत रूपमा दक्ष र योग्य शिक्षकको खाँचो पर्दछ । जसका लागि पाठ्यक्रम, पाठ्यपुस्तक, शिक्षक निर्देशिका, कक्षाकोठा व्यवस्थापन, शिक्षण विधि, शैक्षिक सामग्रीको निर्माण र प्रयोग, बाल व्यवहार विश्लेषण, सिकाइ प्रक्रिया, परीक्षा र मूल्याङ्कन, शिक्षण अभ्यास,

सृजनात्मक लेखन, खोजपूर्ण कार्य जस्ता विषय वस्तुहरुमा पूर्व सेवाकालीन तालिम, पुनर्ताजगी तालिम, कार्यशाला गोष्ठी आदि सञ्चालन हुनु नितान्त आवश्यक छ ।

शिक्षक तालिमले शिक्षकको पेशागत दक्षता अभिवृद्धि गर्दछ । यसले शिक्षकलाई उनीहरुले तालिमबाट सिकेका ज्ञान र सीपलाई कक्षाकोठामा प्रयोग गरी शिक्षणलाई प्रभावकारी बनाउनका लागि शिक्षक तालिम प्रभावकारी बनाउनु पर्दछ । यसरी प्रभावकारी शिक्षण तालिम भएमा शिक्षकहरुको गुणस्तरमा सुधार आई विद्यार्थीको सहभागिता बृद्धि हुनाको साथै उनीहरुको रुचि चाहनाले समेत प्रश्रय पाउँछ । यसरी तालिम पेशागत कार्यमा दक्षता प्रदान गर्नु हो । तालिमले क्रियात्मक पक्षमा बढी जोड दिन्छ तसर्थ शिक्षक तालिम भनेको प्रभावकारी ढंगले शिक्षण गर्नका लागि आवश्यक पेशागत दक्षता प्रदान गर्न सिकाइने शिक्षण सीप, ज्ञान र प्रशिक्षण हो । जसबाट आफ्नो पेशालाई सफलतापूर्वक अपनाउन सकिन्छ (ढकाल, २०६१) ।

प्रभावकारी रूपमा शिक्षण सिकाइ क्रियाकलाप सञ्चालन हुनमा कक्षाकोठाको व्यवस्थापन महत्वपूर्ण मानिन्छ । कक्षाकोठालाई पठन पाठनका लागि उपयुक्त बनाउनु वा पढाउन योग्य बनाउनुलाई कक्षा वातावरणको निर्माण भनिन्छ ।

कक्षा व्यवस्थापन भित्र कक्षाकोठाको क्रियाकलापको व्यवस्थापन र सञ्चालन पर्दछ । उपलब्ध साधन र स्रोतको उच्चतम प्रयोग हुने गरी शिक्षण सिकाइ क्रियाकलाप अनुकूल कक्षाकोठालाई व्यवस्थित गर्ने कार्यलाई कक्षाकोठाको व्यवस्थापन भनिन्छ । कक्षा व्यवस्थापनको प्रमुख लक्ष्य समय र शक्तिको बचत हुनुको साथै शिक्षण सिकाइमा प्रभावकारिता ल्याउनु हो (शर्मा एण्ड शर्मा २०६४) ।

राष्ट्रिय शिक्षा आयोगको प्रतिवेदन २०४९, शिक्षा ऐन २०२८ र शिक्षा नियमावली २०४९ ले स्थायी शिक्षक हुन तालिम प्राप्त हुनुपर्ने र तालिम प्राप्त शिक्षक हुन १० महिने तालिम लिनुपर्ने अनिवार्य व्यवस्था लागु गरेर शिक्षक शिक्षालाई बढी जोड दिएको पाइन्छ । यस अवधिमा केही निजी शिक्षक तालिम केन्द्रहरुबाट पूर्वसेवाकालीन शिक्षक तालिम सञ्चालन गरी तालिम प्राप्त जनशक्ति उत्पादनमा विशेष ध्यान दिन खोजेको पाइन्छ ।

वि.सं. २०४९ सालसम्म पनि प्राथमिक शिक्षक तालिम सम्बन्धि विभिन्न प्रक्रियाबाट शिक्षक तालिम सञ्चालन गरे पनि खासै गति लिन नसकेको कारण प्राथमिक शिक्षा विकास परियोजना अन्तर्गत प्राथमिक शिक्षक र शिक्षा व्यवस्थापकहरुलाई तालिम प्रदान गर्ने उद्देश्यले वि.सं. २०५० सालमा शैक्षिक जनशक्ति विकास केन्द्रको स्थापना भएको हो । यसले नेपालभरि ९ वटा प्राथमिक शिक्षक तालिम केन्द्र मार्फत् शिक्षक तालिम सञ्चालन गर्‍यो । शैक्षिक जनशक्ति विकास केन्द्र प्राथमिक शिक्षक तालिम कार्यक्रम सञ्चालनको लागि आधिकारिक निकायको रूपमा रहेको थियो । प्राथमिक शिक्षक तालिमको १० महिनाको अवधिलाई चार प्याकेजमा विभाजन गरी प्रत्येक प्याकेज २.५ महिना वा ३३० घण्टा प्राथमिक

शिक्षकहरुले भाग लिनुपर्ने र १० महिनाको अवधिमा प्राथमिक शिक्षकले जम्मा १३२० घण्टा शिक्षक तालिममा अनिवार्य रूपले संलग्न हुनुपर्ने अनिवार्यता थियो । जसमा पहिलो प्याकेज र अन्तिम प्याकेज तालिम केन्द्रमा प्रत्यक्ष सहभागी हुनुपर्ने र दोस्रो र तेस्रो प्याकेज शैक्षिक जनशक्ति विकास केन्द्रकै मातहतमा रहेको दूर-शिक्षाबाट रेडियो शिक्षक तालिम सञ्चालन गर्ने व्यवस्था रहेको थियो । साथै माध्यमिक शिक्षा सहयोग कार्यक्रम अन्तर्गत निम्न माध्यमिक एवम् माध्यमिक तहका शिक्षकहरुको लागि सक्षमतामा आधारित १० महिने सेवाकालीन तालिम र मागमा आधारित अल्पकालीन तालिम सञ्चालन भएको थियो ।

निर्धारित शिक्षक तालिमका लागि नीति र प्रक्रियाको आधारमा प्राथमिक शिक्षक तालिमलाई समयानुकूल परिवर्तन र सुधार गर्नुपर्ने भएकाले सोही बमोजिम २०५९ सालदेखि नेपाल सरकार र एशियाली विकास बैंकको ऋण सहयोगमा सञ्चालित शिक्षक शिक्षा आयोजना (सन् २००२-२००७) कार्यान्वयनमा आएपछि प्राथमिक शिक्षक सेवाकालीन र पूर्वसेवाकालीन तालिमको पाठ्यक्रम परिमार्जन गरिएको थियो । यस पाठ्यक्रम अनुसार सेवाकालीन तालिमलाई तीन चरणमा बाँडिएको थियो । पहिलो आधारभूत चरण २.५ महिना, दोस्रो चरण ५ महिना र तेस्रो चरण २.५ महिना अवधिको हुन्थ्यो तथा पहिलो र तेस्रो चरण शैक्षिक जनशक्ति विकास केन्द्र अन्तर्गतका शैक्षिक तालिम केन्द्रहरु मार्फत् सञ्चालन गरिएको थियो । त्यस्तै ६६० घण्टे दोस्रो चरण दूर-शिक्षा पद्धति अनुसार शैक्षिक जनशक्ति विकास केन्द्रद्वारा नै सञ्चालन गरिएको थियो । त्यसपछिको प्राथमिक शिक्षक सेवाकालीन तालिम शैक्षिक जनशक्ति विकास केन्द्रको दूर-शिक्षा मोड्युलमा सञ्चालन गर्न सकिने पाठ्यक्रममा उल्लेख थियो । पूर्वसेवाकालीन प्राथमिक शिक्षक तालिमलाई ५-५ महिनाका दुई सेमेष्टरमा पूरा हुने व्यवस्था पाठ्यक्रममा गरिएको थियो ।

शिक्षक शिक्षा तथा तालिमलाई व्यवस्थित गर्न नेपाल सरकारले तालिम नीति २०६४ समेत जारी गरेको थियो । यसले मूलतः तालिमको व्यापकता, गुणस्तर, समावेशी तालिम पाठ्यक्रम, पूर्वसेवाकालीन तथा सेवाकालीन तालिम, महिला शिक्षक तयारी कार्यक्रम जस्ता पक्षलाई जोड दिएको थियो । यसबाट पनि शिक्षक शिक्षा अझ बढी गुणस्तरीय एवम् प्रभावकारी बन्न जाने अपेक्षा राखेको थियो (वाग्ले र साथीहरु, २०५७) ।

विद्यालय शिक्षाको गुणस्तर बढाउन शिक्षकहरुको पेशागत दक्षतामा अभिवृद्धि हुनु आवश्यक छ । शिक्षण सिकाइ क्रियाकलापलाई प्रभावकारी बनाउन र कक्षाकोठामा हुने शिक्षणको तात्कालीक परिवर्तनको लागि तालिमको संस्थागत विकास आजको अनिवार्य आवश्यकता हो । आर्थिक वर्ष २०६६/०६७ देखि कार्यान्वयनमा रहेको विद्यालय क्षेत्र सुधार योजना (२०६६-२०७२) ले शिक्षक तालिमलाई नीतिगतरूपमा व्यवस्थित गरेको छ । जसअनुसार सम्पूर्ण शिक्षकलाई ५ वर्ष भित्र ३० दिन बराबरको शिक्षक पेशागत क्षमता विकास सेवाकालीन तालिमको अनिवार्य पहुँचको व्यवस्था गरेको छ ।

जसले शिक्षकको शिक्षणका क्रममा देखिएका व्यवहारिक समस्याहरु तत्काल समाधान गर्न र पेशागत मूल्यमान्यतासँग सम्बन्ध स्थापित गर्न अर्थात् शिक्षकको वृत्ति विकासमा सहयोग गर्नेछ । एक पटकमा एउटा शिक्षकले १० दिन बराबरको सेवाकालीन तालिम प्राप्त गरी ५ वर्ष भित्रमा ३ पटकमा ३० दिनको तालिम प्राप्त गर्ने व्यवस्था गरिएको छ ।

यहाँ तालिमको लक्ष्य वा उद्देश्य बमोजिम १० महिना तालिम पूरा गरेका प्राथमिक शिक्षकहरुको पृष्ठभूमि, कक्षाकोठा व्यवस्थापनमा रुपान्तरण तथा बालकेन्द्रित एवम् क्रियाकलापकेन्द्रित तथा बालमैत्री भावना कुन हदसम्म रुपान्तरण भएको छ सो सम्बन्धमा अध्ययन गर्ने प्रयास गरिएको छ ।

१.२ समस्याको कथन

नेपालमा संचालित सरकारी अनुदान प्राप्त विद्यालयहरुको पठनपाठन निम्नस्तरीय छ भन्ने जनगुनासो व्याप्त रुपमा पाइन्छ । विद्यालयहरुमा कक्षाकोठा व्यवस्थापनमा ध्यान नदिएको कारण शिक्षण सिकाइ क्रियाकलाप व्यवस्थित गरिएको पाइँदैन । विद्यालयहरुमा तालिम प्राप्त दक्ष शिक्षकहरु हुँदाहुँदै अझै पनि कतिपय विद्यालयहरुमा परम्परागत शैली अपनाएर शिक्षण सिकाइ कार्य सञ्चालन गरिरहेको अवस्था छ । अझै पनि विद्यालयहरु यातना केन्द्र भै बनेका छन् र सन्त्रासपूर्ण वातावरणमा बालबालिकाहरु पढ्न वाध्य छन् । बालबालिकाहरु घरबाट विद्यालय जाँदा रुँदैरुँदै जान्छन् र विद्यालयमा छुट्टीको घण्टी बज्नासाथ खुशी भएर रमाउँदै जेलबाट भागेका कैदी जस्तै घर आइपुग्छन् ।

कक्षाकोठा व्यवस्थापन राम्रो नभएकाले सिकाइ अर्थपूर्ण नहुने र शिक्षक तथा विद्यार्थीको प्रयास खेर गएको देखिन्छ । विद्यार्थी र शिक्षकले प्रयोग गरेको लगानी खेर जानु भनेको अभिभावक र सरकारको लगानी खेर जानु हो ।

गुणात्मक शिक्षाका लागि गुणात्मक साधन र स्रोत अनिवार्य आवश्यकता हो । तसर्थ विद्यालयमा गुणात्मक शिक्षाका लागि दक्ष एवम् निपुण साथै पेशाप्रति निष्ठावान् तालिम प्राप्त शिक्षक हुनुपर्ने र स्वस्थ शैक्षिक वातावरणको चिन्तन हुनुपर्ने कुरामा सर्वसम्मत हुनु पर्दछ । तर नेपालको शैक्षिक जगतमा यस्ता प्रकारका चिन्तनहरु गोष्ठी, सेमिनार तथा तालिममा मात्र सीमित भएको पाइन्छ, कार्यान्वयन पक्ष भने फितलो देखिन्छ ।

विभिन्न अध्ययन र अनुसन्धानहरुले तालिम प्राप्त शिक्षकहरुलाई विभिन्न किसिमका तालिमहरु उपलब्ध गराए तापनि विद्यार्थीहरुको उपलब्धि स्तरमा फरक नहुनु, प्रभावकारी शिक्षणको अभाव हुनु, शिक्षण सिकाइ प्रभावकारी हुनमा कक्षाकोठा व्यवस्थापनमा विभिन्न समस्याहरु औल्याएका छन् । सरकारी अनुदान प्राप्त विद्यालयमा कार्यरत प्राथमिक तहका शिक्षकहरुको तालिमका लागि ठूलो धनराशी खर्च गरिएको यथार्थ सर्वविदितै छ । तर पनि दश महिने प्राथमिक शिक्षक तालिम प्राप्त गरेका शिक्षकहरुद्वारा

प्रभावकारी शिक्षण सिकाइका लागि कक्षाकोठा व्यवस्थापन वास्तविक रूपमा हेर्दा व्यवस्थापन पक्ष फितलो रहेको पाइन्छ ।

उल्लेखित तथ्यलाई विद्यालयमा प्रभावकारी ढंगले कार्यान्वयन गर्न नसक्नु विद्यालयहरूको लागि एउटा समस्याको रूपमा देखापरेको छ । शैक्षिक उपलब्धि अपेक्षित रूपमा हासिल गर्नका लागि तथा प्रभावकारी शिक्षण सिकाइका लागि विद्यालयका आयस्रोत र उपलब्ध सामग्रीहरूको यथोचित प्रयोग गरी कक्षाकोठाको व्यवस्थापन उपयुक्त ढंगले नगरेसम्म विद्यालयले गुणस्तरीय शिक्षा प्रदान गर्न सक्दैन । सो सम्बन्धमा कहीं कसैले खोजी गरेको नपाइएको हुँदा शिक्षक तालिममा पाएका अनुभवको कक्षाकोठा शिक्षण व्यवस्थापनमा उपयोग शीर्षकमा अध्ययन गर्न लागिएको हो ।

१.३ अध्ययनको औचित्य

कुनै पनि क्षेत्रमा गरिने अध्ययन तथा अनुसन्धानको उक्त क्षेत्रमा आ-आफ्नो औचित्य रहेको हुन्छ । यो अध्ययन शिक्षक तालिममा पाएका अनुभवको कक्षाकोठाको व्यवस्थापनमा उपयोग बारेमा अध्ययन गर्ने उद्देश्यले गरिएको हुँदा शैक्षिक क्षेत्रमा यस अध्ययनको औचित्य एवम् महत्व रहेको छ ।

कक्षाकोठा व्यवस्थापनलाई व्यवहारिक, सिकाइ अनुकूल र वैज्ञानिक बनाउन शिक्षकले धेरै मिहिनेत गर्नु आवश्यक हुन्छ । यस्तो कार्य शिक्षक एकलैको प्रयासले मात्र गर्न कठिन हुन सक्छ । उपयुक्त कक्षाकोठा व्यवस्थापनमा सहयोग पुऱ्याउने कार्य प्रधानाध्यापक, विद्यालय व्यवस्थापन समिति, स्रोतव्यक्ति र विद्यालय निरीक्षकको समेत हुनुपर्छ तर कक्षाकोठालाई विषयवस्तु अनुसार सिकाइ अनुकूल बनाउने, विद्यार्थीलाई सिक्न तत्पर बनाउने, पाठ योजनाका उद्देश्य प्राप्तिका लागि कक्षाकोठा अनुकूल बनाउने कार्यमा भने स्वयम् शिक्षककै भूमिका रहेको हुन्छ । जेहोस् शिक्षण सिकाइ कार्यलाई प्रभावकारी, जीवन्त, उद्देश्यपूर्ण, सार्थक र व्यवहारिक बनाउन कक्षाकोठा व्यवस्थापनको अति महत्वपूर्ण भूमिका रहेको हुन्छ तर अझै पनि कतिपय विद्यालयहरूमा परम्परागत शैली अपनाएर शिक्षण सिकाइ कार्य सञ्चालन गरिरहेको अवस्था छ । प्रभावकारी शिक्षण सिकाइका लागि अनुकूल वातावरण तयार पार्न तालिम प्राप्त शिक्षकको साथै विद्यालय प्रशासनले पनि कक्षाकोठा शिक्षणमा यथोचित ध्यान नदिएको देखिन्छ । त्यसकारण यसको औचित्य देखिन्छ ।

यो अध्ययन खासगरी तालिममा प्राप्त गरेका अनुभवको कक्षाकोठा शिक्षणमा उपयोग गर्न तालिमप्राप्त शिक्षकको लागी उपयोगी हुने तथा शिक्षकहरूलाई कक्षाकोठा शिक्षणमा देखापरेका अप्ठारोहरूलाई समाधान गर्न यो अध्ययनको औचित्य देखिन्छ ।

भविष्यमा यो अध्ययनले शिक्षा क्षेत्रसँग आबद्ध तथा यो विषयसँग सम्बन्धित अध्ययन गर्ने निकाय जि.शि.का., विद्यालय, क्षे.शि.नि. र शिक्षा मन्त्रालय लगायत व्यक्तिगत रूपमा अनुसन्धान गर्न

चाहने अनुसन्धानकर्ताहरूलाई उपयोगी हुने भएकोले यो अध्ययनको औचित्य देखिन्छ । विद्यालयको कक्षाकोठा शिक्षणमा र विद्यालय व्यवस्थापनमा विद्यालय प्रशासनलाई यो अध्ययनले सहयोग गर्ने भएकोले यो अनुसन्धान गर्नुको औचित्य देखिन्छ । भविष्यमा शिक्षाशास्त्र संकाय स्नातकोत्तर तहमा अध्ययनरत विद्यार्थीहरूलाई समेत अनुसन्धान गर्न यस अध्ययनले महत्वपूर्ण भूमिका खेल्नेछ । त्यसकारण यो अध्ययनको औचित्य देखिन्छ ।

यस सम्बन्धमा तालिम प्राप्त शिक्षकहरूको कक्षाकोठा व्यवस्थापनमा प्रभावकारिता हुन नसक्नुका कारणहरू वा समस्याहरू पत्ता लगाउनु तथा ती बाधा वा समस्याहरू पहिचान गरी समाधानको लागि यस अध्ययनले विभिन्न उपायहरू पत्ता लगाउनेछ । साथै यस अध्ययनलाई एक आधारभूत अध्ययनको रूपमा पछि अध्ययन अनुसन्धानकर्ताहरूले उपयोग गर्न सक्ने अपेक्षा गरिएको छ । त्यसकारण यस अध्ययनको औचित्य देखिन्छ ।

१.४ अध्ययनको उद्देश्य

यस अध्ययन तालिममा पाएका अनुभवको कक्षाकोठा शिक्षण व्यवस्थापनमा उपयोगका लागी उद्देश्यहरू निम्नलिखित रहेका छन् :

- (१) शिक्षकले तालिममा सिकेका ज्ञान र सीपहरूको कक्षाकोठा शिक्षणमा प्रयोगको वर्तमान अवस्था पहिचान गर्नु
- (२) कक्षाकोठा शिक्षणका समस्याहरू पत्ता लगाउनु
- (३) कक्षाकोठा शिक्षणका समस्याहरू समाधान गर्ने उपायहरू प्रस्तुत गर्नु

१.५ अनुसन्धानात्मक प्रश्न

यस अध्ययनलाई पूरा गर्नका लागि निम्नलिखित प्रश्न राखिएको छ :

- १ तालिम प्राप्त शिक्षकहरूले तालिममा सिकेका आफ्ना सीपहरू कक्षाकोठा शिक्षणमा के कसरी लागु गरेका छन् ?
- २ के शिक्षकले तालिमलाई क्षमता अभिवृद्धिका आधारका रूपमा लिन सकेका छन् ?
- ३ तालिमले शिक्षकमा स्थानिय स्रोतसाधनलाई परिचालन गर्न सार्धक प्रयास गर्न सिकाएका छन् ?

१.६ अध्ययनको परिसीमा

यस अध्ययनलाई सरल रूपमा लैजान र समय, स्रोत एवम् विभिन्न परिस्थितिलाई ध्यानमा राखी अध्ययनको क्षेत्र निम्नानुसार सीमित गरिएको छ :

१. यो अध्ययन उदयपुर जिल्लाभित्रका सामुदायिक प्राथमिक विद्यालयहरूमा मात्र सीमित रहेको छ । उदयपुर जिल्लामा रहेका १० वटा स्रोतकेन्द्रहरू मध्ये शहरी भेकमा पर्ने उ मा.वि.त्रिवेणि स्रोतकेन्द्र र ग्रामीण भेकमा पर्ने नि.मा.वि.बाहुन डाडा स्रोतकेन्द्र गरी दुईवटा स्रोतकेन्द्रहरू अन्तर्गतका तीन-तीनवटा गरी ६ वटा प्राथमिक विद्यालयहरू एवम् उल्लेखित विद्यालयसँग सम्बन्धित प्रत्येक विद्यालयका प्र.अ.हरू ६ जना, प्रत्येक विद्यालयका शैक्षिक जनशक्ति विकास केन्द्रबाट १० महिने तालिम प्राप्त गरेका प्राथमिक शिक्षकहरू २/२ जना गरी जम्मा १२ जना र प्रत्येक विद्यालयबाट अध्ययनरत छात्रछात्राहरू ४/४ जना गरी जम्मा २४ जनामा यस अध्ययनलाई सीमित गरिएको छ ।

२. यो अध्ययन शैक्षिक जनशक्ति विकास केन्द्रबाट १० महिने तालिम प्राप्त प्राथमिक तहमा कार्यरत शिक्षकले तालिममा सिकेका ज्ञान र सीपको कक्षाकोठाको शिक्षण कार्य अन्तर्गत कक्षाकोठाको सरसफाई, विद्यार्थीको बसाइ, शैक्षिक सामग्रीको व्यवस्थापन, कालोपाटीको व्यवस्थापन, कक्षाकोठाको सजावट र कक्षाकोठाको सिकाइ वातावरण आदि सम्बन्धसँगपनि शिक्षण संग सम्बन्धित पनि सीमित रहेको छ ।

१.७ शब्दावलीको परिभाषा

यस शोधमा प्रयोग भएका शब्दहरू मध्ये संक्षेपिकृत शब्दहरूको पूर्ण रूप र दोहोरो अर्थ लाग्ने शब्दहरूको साथै पाठकलाई बुझ्न र अस्पष्टता सृजना हुन नदिनलाई यस अध्ययनमा उपयोग भएका शब्दहरूलाई निम्नानुसार परिभाषित गरिएको छ ।

कक्षाकोठा वातावरण : शिक्षण सिकाइका लागि सहयोगी वातावरण बनाउनुलाई नै कक्षाकोठा वातावरण बुझाउँछ ।

परिच्छेद दुई

सम्बन्धित साहित्यको पुनरावलोकन तथा सैद्धान्तिक खाका

कुनै पनि शोध अनुसन्धान कार्यलाई निचोडमा पुऱ्याउन पूर्व स्वीकृत तथ्य वा सिद्धान्तको आधार लिनुपर्ने हुन्छ । त्यसै स्वीकृत तथ्य वा सिद्धान्तमा आधारित कुनै पनि नयाँ तथ्यहरु विश्वसनीय र वास्तविक हुन्छन् । यो एउटा निरन्तर प्रक्रिया पनि हो । यसरी अनुसन्धानबाट पत्ता लगाइएका तथ्य कुराहरु सिद्धान्तहरुबाट प्रमाणित भएको हुनुपर्दछ । यी मान्यता र तथ्यको सहयोगबाट नै कुनै नयाँ मुद्दा र समस्याको समाधानको विकल्पहरु खोज्न सम्भव र सान्दर्भिक हुन्छ । जसले शोधकर्तालाई खोजी गर्न बाँकी समस्याहरुको बारेमा आफ्नो अध्ययनलाई केन्द्रित गराउने अवसर प्राप्त हुन्छ । तसर्थ मैले अनुसन्धानको क्रममा यस अध्ययनसँग सम्बन्धित लेख, रचना, शोधग्रन्थ आदिको संक्षिप्त विवरणलाई आफ्नो अध्ययनसँग दाँजेर प्रष्ट्याउने प्रयास गरेको छु ।

२.१ सम्बन्धित साहित्यको पुनरावलोकन

अधिकांश अध्ययनहरुले प्राथमिक शिक्षकको तालिमको प्रभावकारितालाई विद्यार्थी उपलब्धिसँग वस्तुगत ढङ्गले नहेरेको हुनाले यस शोध कार्यसँग प्रत्यक्ष सम्बन्धित साहित्य कमै छन् । तथापि अध्ययनको सन्दर्भमा उपयोगी हुने र यस अध्ययनलाई थप सहयोग गर्ने केही साहित्यहरु र त्यसका निष्कर्षहरुले समेत यस अध्ययनलाई मार्गदर्शन पुग्ने हुँदा केही अध्ययनहरुको पुनरावलोकन गरिएको छ ।

कुनै पनि पेशा सफल पार्नका लागि व्यक्ति स्वयम् निपुण हुनु पर्दछ । त्यस्तै शिक्षण पेशालाई सफलतापूर्वक कार्यान्वयन गर्ने गराउने काम शिक्षकको हो । स्टिनेटको विचारमा “शिक्षण एउटा पेशा हो जुन विशिष्ट अध्ययन र तालिममा आधारित हुन्छ । जसको उद्देश्य सीपयुक्त सेवा प्रदान गर्नु र निश्चित शुल्क र वेतनको आधारमा अरुलाई सल्लाह दिनु हो ।” प्रभावकारी शिक्षणको लागि उपयुक्त वातावरण एवम् कक्षाकोठाको शिक्षण धेरै महत्वपूर्ण हुन्छ । असल शिक्षकमा प्रभावकारी शिक्षण गर्न विभिन्न गुणहरुको आवश्यकता पर्दछ । शिक्षण कार्य मानवीय व्यवहारसँग प्रत्यक्ष अन्तर्क्रिया हो । शिक्षणका विभिन्न नयाँ नयाँ प्रविधिहरुको विकासलाई ग्रहण गरी विद्यार्थीहरु समक्ष पुऱ्याउन शिक्षण पेशासँग आबद्ध व्यक्तिहरु अनुशासित, मर्यादित र योग्य हुनका लागि तालिमको आवश्यकता पर्दछ (शर्मा एण्ड शर्मा, २०६०) ।

लामिछाने (२०६०) ले “शिक्षक तालिमवारे केही विवेचना : विकासको निमित्त शिक्षा” भन्ने शीर्षकको लेख अन्तर्गत उल्लेख गरे अनुसार शिक्षामा गरिने लगानीको सकारात्मक र उपलब्धिमूलक प्रतिफल विद्यार्थीहरुले हासिल गर्ने गुणस्तरयुक्त सिकाइ उपलब्धिबाट मात्र पुष्टि हुन्छ । यस किसिमको सिकाइलाई चरितार्थ गर्ने तर्फ प्रमुख भूमिका निभाउने कारक तत्व शिक्षकहरु नै हुन् । शिक्षकको शिक्षण

क्षमता र दक्षता विकास गराउनमा आवश्यकता, सापेक्षता, वस्तुगत कार्यमूलक तालिमबाट मात्र सकारात्मक प्रतिफल प्राप्त हुन सक्दछ । यसै तथ्यको आधारमा नेपालमा शिक्षक तालिम केवल तालिमको लागि मात्र देखिन्छ । शिक्षक तालिमको प्रभावकारिता सुनिश्चित गर्ने जडवादी परम्परामा परिवर्तन ल्याउनै पर्छ । यसका लागि तालिमको विषय, क्षेत्र, प्रक्रिया, तालिमका प्रकार र तालिमको अनुगमन एवम् मूल्यांकन तथा सुधारका उपायहरू गम्भीर भई ध्यान दिनु पर्छ ।

शैक्षिक जनशक्ति विकास केन्द्र (२०६३) को नेपालमा प्राथमिक शिक्षक तालिमको प्रभावकारिता अध्ययनले शैक्षिक जनशक्ति विकास केन्द्रबाट प्राथमिक शिक्षक तालिमका लागि विकसित प्रशिक्षण तथा पाठ्यसामग्री सेवाकालीन शिक्षकका लागि अनुभवमा आधारित हुन नसकेको, प्रस्तुतीकरणमा रोचकताको कमी, खेल, केस घटना, वार्ता, कथा, चित्र, आत्मकथा, गीत, कविता, ग्राफ चार्ट आदि न्यून प्रयोगले पाठ्यसामग्री रोचक सिकाइ अनुकूल र व्यवहारिक हुन नसकेको उक्त अध्ययनले देखाएको छ ।

शैक्षिक जनशक्ति विकास केन्द्रको कोर रिपोर्टले तालिम प्राप्त शिक्षकहरूको कक्षा शिक्षण अवलोकनबाट धेरैजसो विद्यालयमा तालिमबाट सिकेको सीप कक्षा शिक्षणमा प्रयोग नगरेको पाइयो तसर्थ तालिम प्राप्त भएर मात्र हुँदैन, त्यसलाई व्यवहारमा उतार्ने वातावरणको खाँचो भएको उक्त अध्ययनले देखाउँछ । त्यसैगरी कक्षाकोठाको शिक्षण अवलोकनबाट सफल विद्यालय र कम सफल विद्यालयमा अध्ययन गर्दा परम्परागत शिक्षण सिकाइ क्रियाकलापमा जोड दिइएको उक्त अध्ययनले औल्याएको छ ।

विष्ट (२०५९) ले “शिक्षक तालिमको प्रभावकारिता” भन्ने शीर्षकको लेखमा शिक्षक तालिमको प्रभावकारितामा गुणस्तरीय शिक्षाका लागि गुणस्तरीय शिक्षक चाहिन्छ र शिक्षकबाट तालिममा सिकेका ज्ञान र सीपहरूको प्रभावकारी कार्यान्वयन कक्षाकोठामा नभएसम्म गुणात्मक शिक्षा पाउन सक्दैनन् भन्नेमा जोड दिएका छन् । नेपालमा शिक्षकहरूका लागि तालिमको ठूलो महत्व दिई यसमा प्रशस्त लगानी गरिए तापनि तालिमले सन्तोषप्रद परिणाम ल्याउन सकेको छैन । सार्वजनिक शिक्षा प्रतिको बढ्दो असन्तुष्टिले त भन् शिक्षक तालिम प्रति नै एक प्रकारको वितृष्णा उत्पन्न गर्न थालेको छ । विभिन्न अध्ययनहरूले तालिममा जोड दिएका छन् । शिक्षकहरूले तालिममा प्राप्त गरेका ज्ञान सीपहरूको प्रभावकारी कार्यान्वयनका लागि उपयुक्त वातावरण बनाउनमा सरोकारवाला सम्पूर्ण पक्षहरूले आ-आफ्नो क्षेत्रबाट प्रभावकारी भूमिका निर्वाह गर्नुपर्ने खाँचो रहेको देखाइएको छ । जवसम्म तालिमबाट प्राप्त ज्ञान सीपहरूको कक्षाकोठाको व्यवस्थापन एवम् शिक्षण सिकाइ क्रियाकलापमा पूर्ण रूपमा सदुपयोग हुँदैन तबसम्म शिक्षक तालिमको प्रभावकारिता न्यून रहने तथा शिक्षक तालिमहरू अप्रभावकारी नै रहने छन् भन्ने निष्कर्ष विष्टको लेखमा देखिन्छ ।

न्यौपाने (२०६२) ले तालिम प्राप्त र अप्राप्त शिक्षकहरूको कक्षाकोठाको व्यवहार सम्बन्धमा अध्ययन गरेका छन् । जसको प्रमुख उद्देश्य तालिम प्राप्त र अप्राप्त शिक्षकहरूको शैक्षणिक व्यवहार पहिचान अन्तर्गत शिक्षण सिकाइ क्रियाकलाप एवम् कक्षाकोठा व्यवस्थापनका सीपहरूको प्रयोग एवम् शैक्षिक र अतिरिक्त क्रियाकलापहरूमा सहभागिताको पहिचान गर्नु रहेको देखिन्छ । उक्त अध्ययनमा तालिम प्राप्त र अप्राप्त शिक्षकहरूको समष्टिगत तुलनात्मक अध्ययन गर्दा तालिम प्राप्त शिक्षकले तालिम अप्राप्त शिक्षकहरूको तुलनामा कालोपाटी, शैक्षिक सामग्रीको प्रयोग, विद्यार्थीको वसाइ व्यवस्थापन एवम् शिक्षण सिकाइ क्रियाकलापमा तालिम प्राप्त शिक्षकले राम्रो गरेको देखाइएको छ भने तालिम अप्राप्त शिक्षकले तालिम प्राप्त शिक्षकको तुलनामा प्रभावकारितामा कमी रहेको निष्कर्ष न्यौपानेको अध्ययनले निकालेको छ ।

भुषाल (२०६६) ले प्राथमिक तहको सिकाइमा कक्षाकोठाको व्यवस्थापन सम्बन्धमा अध्ययन गरेका छन् । जसको प्रमुख उद्देश्य प्राथमिक तहमा अध्ययनरत बालबालिकाहरूका सिकाइ प्रक्रियामा कक्षाकोठाको व्यवस्थापनसँगको सम्बन्धको अध्ययन अर्थात् कक्षाकोठाको व्यवस्थापनले सिकाइमा पारेको प्रभावको अवस्था पहिचान गर्नु रहेको देखिन्छ । प्राथमिक तहमा अध्ययनरत साना साना बालबालिकाहरू विद्यालयमा रमाइलो वातावरणमा पढ्न पाउँदा तिनीहरूको सिकाइ उपलब्धि राम्रो रहेको देखाइएको छ । यस अध्ययन अनुसार शिक्षकहरूले विभिन्न तालिमबाट सिकेका सीपहरूको कक्षाकोठाको व्यवस्थापनमा राम्रो ढंगले प्रयोग भएको पाइएन । अर्थात् कक्षाकोठाको व्यवस्थापनमा खासै ध्यान नदिइएको परम्परागत शैलीमा नै कक्षाकोठाको अवस्था रहेको पाइयो । वर्तमान अवस्थामा प्र.अ. एवम् शिक्षकहरूले कक्षाकोठा व्यवस्थापनमा खासै ध्यान नदिनाले बालबालिकाहरूको सिकाइ उपलब्धिमा नकारात्मक प्रभाव पर्न गएकोले सम्बन्धित पक्षहरूले आफ्नो काम कर्तव्य वा जिम्मेवारी प्रति अझ बढी जिम्मेवार हुनुपर्ने, शिक्षकहरूले तालिमबाट प्राप्त गरेका ज्ञान, सीपहरूको कक्षाकोठाको राम्रो व्यवस्थापन गर्नमा ध्यान पुऱ्याई विद्यालयमा अध्ययनरत बालबालिकाहरूको शैक्षिक स्तर उकास्नमा तल्लीन रहनुपर्ने सुझाव समेत उल्लेख गरिएको पाइन्छ ।

बलम्पु (२०६७) ले “बालमैत्री विद्यालय व्यवस्थापनको प्रभावकारिता” शीर्षकमा गरेका अध्ययन काठमाण्डौं जिल्लाका चारवटा सार्वजनिक प्राथमिक विद्यालयमा मात्र सीमित छन् । जसको प्रमुख उद्देश्य विद्यालयमा बालमैत्री कक्षाकोठाको व्यवस्थापनको वर्तमान अवस्था पहिचान गरी बालबालिकाहरूको बालमैत्री सिकाइ वातावरण हुने व्यवस्थाहरू खोजी गर्नु वा पत्ता लगाउनु थियो । यस अध्ययनको निष्कर्षमा अधिकांश विद्यालयका प्र.अ.हरूले विद्यालयका भौतिक साधनलाई उच्चतम प्रयोग गरी विद्यालय एवम् कक्षाकोठाको उचित व्यवस्थापनमा ध्यान पुऱ्याइएको पाइन्छ । जसले शिक्षण सिकाइमा सकारात्मक प्रभाव पारेको धारणा वि.व्य.स. का अध्यक्ष, शिक्षक एवम् अभिभावकहरूको रहेको देखिन्छ ।

अधिकारी (२०६५) ले “कक्षा शिक्षणमा तालिमको प्रभावकारिता” शीर्षक अन्तर्गत मकवानपुर जिल्लाका दुईवटा स्रोतकेन्द्रका १२ वटा विद्यालयहरूमा अध्ययन सीमित राखेका छन् । जसको प्रमुख उद्देश्य कक्षा शिक्षणमा प्राथमिक शिक्षक तालिमको प्रभावकारिताको वर्तमान अवस्था पहिचान गर्ने रहेको देखिन्छ । अधिकारीले यस अध्ययनको क्रममा सामुदायिक प्राथमिक विद्यालयमा शैक्षिक जनशक्ति विकास केन्द्रद्वारा १० महिने तालिम प्राप्त शिक्षकहरूले तालिमद्वारा प्राप्त गरेका सीपहरूलाई कक्षाकोठामा प्रभावकारी रूपले प्रयोग गर्न नसकेको कुरा देखिन्छ । शिक्षकहरूले तालिमबाट प्राप्त गरेको कक्षा व्यवस्थापन, शिक्षणका लागि पूर्ण तयारी, शिक्षण सिकाइ क्रियाकलाप, मूल्याङ्कन पद्धति र विद्यार्थीलाई दिइने गृहकार्य सम्बन्धि ज्ञान तथा सीपलाई वास्तविक शिक्षण व्यवहारमा लागु गर्दा आउने समस्याहरूको समय-समयमा पहिचान गरी निदानका लागि उचित निकास खोजिनु पर्ने सुझाव समेत दिएको देखिन्छ ।

एउटा असल शिक्षकले आफ्ना विद्यार्थी र अन्य शिक्षक शिक्षिकाहरूसँग छलफल गरी कक्षाकोठालाई बालवालिकाका निम्ति अझ सुरक्षितपूर्ण र आकर्षक तुल्याउन सक्छ । इच्छा र तत्परता भयो भने समाहित शिक्षा अनुकूलको प्रभावकारी कक्षाकोठाको व्यवस्थापन गर्न सक्छ । कक्षाकोठा सबैका लागि अनुकूल हुनु, सबैको पहुँच सुलभ हुनु, सबैको धर्म, संस्कृति, रीतिरिवाजको सम्मान गर्नु, स्थानीय भाषा भाषिकाको समेत प्रयोग गर्न सक्नु, विद्यार्थीका मौलिकता र सिर्जनात्मक क्षमताको प्रयोग गर्न सक्ने कक्षाकोठाको वातावरण हुनु समावेशीकरण कक्षाकोठाका विशेषता हुन् (वाग्ले र साथीहरू, २०६९) ।

माथि उल्लेखित पूर्व साहित्यको समीक्षाबाट के विश्लेषण गर्न सकिन्छ भने कक्षाकोठाको व्यवस्थापन कार्य गहन, जिम्मेवारीपूर्ण, चुनौतीपूर्ण तथा उद्देश्यपूर्ण हो । तसर्थ कक्षा व्यवस्थापनको लागि विविध कठिनाईहरू आइपर्दछन् । शिक्षक विद्यार्थी तथा समुदाय बीच राम्रो सम्बन्ध स्थापित हुन नसक्दा विद्यालयको विकास गर्न सजिलो हुँदैन । विद्यार्थीहरूको मनोवैज्ञानिक भावना बुझी कक्षा व्यवस्थापन गर्नुपर्ने हुन्छ । कक्षा व्यवस्थापनमा यी कक्षाकोठा समावेशी हुनु पर्दछ । कक्षाकोठा व्यवस्थापनलाई व्यवहारिक, सिकाइ अनुकूल र वैज्ञानिक बनाउनु शिक्षकले धेरै मिहिनेत गर्न आवश्यक हुन्छ । यस्तो कार्य शिक्षक एकलैको प्रयासले मात्र गर्न कठिन हुन सक्छ । उपयुक्त कक्षाकोठा व्यवस्थापनमा सहयोग पुर्याउने कार्य प्रधानाध्यापक, विद्यालय व्यवस्थापन समिति, स्रोतव्यक्ति र विद्यालय निरीक्षकको समेत हुनु पर्छ तर कक्षाकोठालाई विषयवस्तु अनुसार सिकाइ अनुकूल बनाउने, विद्यार्थीलाई सिक्न तत्पर बनाउने, पाठयोजनाका उद्देश्य प्राप्तिका लागि कक्षाकोठा अनुकूल बनाउने कार्यमा भने स्वयम् शिक्षककै भूमिका रहेको हुन्छ ।

२.२ सैद्धान्तिक साहित्य

कुनै पनि अनुसन्धान कार्यलाई निचोडमा पुऱ्याउन पूर्वस्वीकृत सिद्धान्तको आधार लिनुपर्ने हुन्छ । पूर्वस्वीकृत सिद्धान्तमा आधारित कुनै पनि तथ्यहरु विश्वसनीय र वास्तविक हुन्छन् । अनुसन्धानबाट पत्ता लगाइएका कुराहरु स्थापित सिद्धान्तबाट प्रमाणित भएको हुनुपर्छ । यस्ता मान्यताप्राप्त तथ्याङ्कहरुको सहयोगबाट नयाँ समस्याको समाधानका लागि विकल्पहरु खोज्नु सजिलो हुन्छ । प्रभावकारी शिक्षण सिकाइका लागि कक्षाकोठाको व्यवस्थापन उपयुक्त हुनुपर्दछ ।

फ्रेडरीक वाइनस्लो टायलर (सन् १९११) ले परम्परागत रूपमा चलै आएको भूल र प्रयत्नको प्रशासनिक व्यवस्थापनलाई सिलसिलाबद्ध वैज्ञानिक र तर्क संगत बनाउनु पर्दछ भनी वैज्ञानिक व्यवस्थापन सिद्धान्त प्रतिपादन गरेका हुन् । उनका अनुसार वैज्ञानिक व्यवस्थापन भन्नाले मानिसलाई कुन काम गराउन खोजिएको छ र कुन काम गर्न दिएमा उनीहरुले राम्रो र किफायती ढंगले सम्पन्न गर्न सक्दछन् भन्ने कुरा सही ढंगले जान्ने कला हो । वैज्ञानिक व्यवस्थापनको सिद्धान्तले प्रशासन/व्यवस्थापनका क्षेत्रमा जति प्रभावकारी बन्थो त्यति नै शिक्षा प्रशासन क्षेत्रमा पनि प्रत्यक्ष रूपमा प्रभाव पार्थ्यो । पूर्व धारणा वा परम्परागत कार्यविधिको स्थानमा अनुसन्धान तथा विश्लेषणद्वारा निर्मित सिद्धान्त र तर्कपूर्ण पद्धतिको प्रयोग गरी संघ संस्थामा कामहरु पूर्व निश्चित योजनाअनुसार गर्नुपर्ने कुराहरुलाई यस सिद्धान्तले जोड दिएको छ (कोइराला र श्रेष्ठ, २०६६) ।

वैज्ञानिक व्यवस्थापनका सिद्धान्तअनुसार उत्पादकत्व बढाउन कामदारको कार्यक्षमता अभिवृद्धि गर्नुपर्ने कुरामा जोड दिँदै दक्ष जनशक्तिको नियुक्ति, जनशक्तिको कार्यशैली र कार्यकुशलता वृद्धिका लागि तालिमको व्यवस्था, कार्य क्षमताको पूर्ण उपयोग र उत्प्रेरणाबाट संगठनको उत्पादन वृद्धि हुने कुरा उल्लेख गरेका छन् । प्रत्येक कामदारको परम्परागत कार्यशैलीलाई परिवर्तन गरी वैज्ञानिक बनाउनु पर्दछ । टेलरको सिद्धान्त अनुसार कामदारको परम्परागत शैलीलाई परिवर्तन गरी नयाँ नयाँ तरिका अपनाउनका लागि कामदार आफैँले काम छान्ने परम्परालाई हटाई वैज्ञानिक ढङ्गले कामदार छनोट गर्ने र छानिएका कामदारलाई तालिम दिँदै दक्षता अभिवृद्धि गराउनु पर्दछ । कामदारलाई कार्यबाट अधिकतम उपलब्धि हासिल गर्ने ढंगबाट परिचालन गर्नु पर्दछ । वैज्ञानिक ढाँचाले ज्याला निर्धारण गर्नु पर्दछ, र बढी काम गर्नेलाई बढी ज्याला दिनुपर्छ । वैज्ञानिक व्यवस्थापनको सिद्धान्तमा टेलरले अवलोकन, मूल्यांकन, प्रयोग तथा निचोड जस्ता तत्वहरुको समावेश गरेका छन् । कामको प्रभावीकरण, सरलीकरण, समय र गतिको अध्ययन गरी दैनिक योजनासँगै तालिमको समेत व्यवस्था गरी, दैनिक काममा सरलीकरण गर्न सकिन्छ । फलस्वरूप कर्मचारी आफ्नो कार्यप्रति उत्प्रेरित भई उत्पादकत्व एवम् गुणस्तर बढाउन सकिन्छ भन्ने यस सिद्धान्तको सार रहेको छ (कोइराला र श्रेष्ठ, २०६६) ।

मन्टेश्वरी (१९४२) का अनुसार शिक्षण गरेर सिकाइ हुने कुरालाई मन्टेश्वरीले पूर्ण रुपमा त अस्वीकार गरिनन् तर स्वीकार पनि गरिनन् । मन्टेश्वरीको यो सिद्धान्तलाई जोन आदमले कक्षा शिक्षण मृत्युको घण्टि भन्ने तापनि यो सिद्धान्त व्यक्तिलाई स्वतः क्रियाशील बनाउने पक्षसँग सम्बन्धित छ र शिक्षकले बालकको मानसिक तथा मनोवैज्ञानिक विकाससँग सरोकार राख्दछ । स्व-शिक्षा वा स्वतः शिक्षा नै वास्तविक शिक्षा हो भन्ने उनको विश्वास छ । स्व-शिक्षा आर्जन गर्नका लागि उपयुक्त वातावरणको आवश्यकता पर्ने भएकोले कक्षाकोठाको व्यवस्थापन उपयुक्त हुँदा बालबालिकाहरू सिकाइका लागी उपयुक्त वातावरण पाउँछन् । उनी कुनै पनि व्यस्क बालबालिकाको स्व-शिक्षा आर्जनमा बाधा गर्नु हुँदैन र उनीहरू स्वयम्लाई सिक्ने अवसर प्रदान गर्नु पर्दछ भन्ने मान्यतामा अगाडि बढेकी छन् । उनका अनुसार शिक्षकको भूमिका रहन्छ तर बच्चाको ध्यान केन्द्रित गर्नमा, उनीहरूलाई व्यस्त राख्नमा, सिक्नका लागि बाटो देखाउनमा र गतिविधि तथा क्रियाकलाप गर्न शक्ति प्रदान गर्नमा मद्दत गर्दछ । विकासको रुपमा शिक्षालाई परिभाषित गरेर पूर्णरुपमा स्वतन्त्रतापूर्वक क्रियाकलापमा सहभागि भएर बालबालिकाहरूले सिक्न सक्छन् र यो शिक्षा नै वास्तविक शिक्षा हो भन्ने मान्यता मन्टेश्वरीको रहेको छ । उनको विचारमा विद्यालय बालबालिकाहरूको घर हो । बालबालिकाहरूले भावि जीवनमा घरायसी काम कारवाहीका सिलसिलामा प्रयोग गर्नुपर्ने सम्पूर्ण सामग्रीहरू त्यस “बालबालिकाहरूको घर” मा उनीहरूले प्रयोग गर्न पाउँछन् र सिकाइ गर्दछन् । यो एउटा प्रयोगात्मक कक्ष हो ।

यसले विद्यालयका भौतिक व्यवस्थापनलाई प्रभावकारी बनाउन शैक्षिक उन्नति गर्नमा र कुनै पनि बालबालिकाले आफ्नो घरमा सहज तरीकाले शिक्षा आर्जन गर्न पाउनु पर्दछ । घरको व्यवस्थापन वा कक्षाकोठाको प्रभावकारी व्यवस्थापन गर्नाले बालबालिकाहरूलाई सिक्न सक्ने उपयुक्त वातावरण प्राप्त भै सिकाइ प्रभावकारी ढंगले हुन्छ भन्ने कुरालाई विशेष जोड दिइएको छ ।

२.३ पुनरावलोकनको उपादेयता

माथि उल्लेख गरिएको सम्पूर्ण साहित्यहरूको अध्ययन र पुनरावलोकनबाट विशेष गरी के देखिन्छ भन्ने तालिमले शिक्षकहरूमा कक्षाकोठाको व्यवस्थापन एवम् शिक्षण दक्षतामा प्रभाव पारे तापनि तालिमबाट सिकेका कुराहरू कार्यान्वयन पक्षमा उतार्न नसकेको, तालिमका सीपहरू केवल तालिम कार्यशालामा मात्र सीमित रहेको, तालिम पछाडि कार्यान्वयन अवस्था वारे अनुगमन निरीक्षण नगर्नुले जे जसरी पठनपाठन गर्दा पनि हुने परिपाटीले शिक्षकहरूमा तालिममा सिकेका कुराहरू कक्षाकोठामा प्रयोग गर्नुपर्ने बाध्यता नरहेको समेत थाहा हुन्छ । यी अध्ययनहरूले शिक्षक तालिममा सिकेका ज्ञान र सीप कक्षाकोठामा प्रयोग हुनु पर्ने र त्यसको सफल कार्यान्वयन भए नभएको निरन्तर मूल्यांकन गर्नुपर्ने पक्षमा जोड दिइएको छ ।

लामिछाने (२०६०) को शिक्षक तालिमबारे केही विवेचना : विकासको निम्ति शिक्षा भन्ने शीर्षकको लेखमा शिक्षामा गरिने लगानीको उपलब्धिमूलक प्रतिफल गुणस्तरयुक्त सिकाइ उपलब्धिबाट मात्र पुष्टि हुन्छ । परम्परागत शैलीमा परिवर्तन ल्याई तालिममा सिकेका ज्ञान सीपहरूको प्रभावकारी कार्यान्वयन नभए तालिमको प्रभावकारिताको महत्व नरहने भन्ने आधार यस लेखबाट पाइएको हुँदा यस अध्ययनलाई अगाडि बढाउन लामिछानेको लेख उपयोगी हुने देखिन्छ । त्यस्तै विष्ट (२०५९) को लेखले शिक्षामा गरेको प्रशस्त लगानीको सन्तोषप्रद परिणाम पाउनको लागि विद्यालय क्षेत्रमा अनुकूल वातावरणको सृजना गरी तालिमबाट प्राप्त सीपहरूको शिक्षण सिकाइ क्रियाकलापमा पूर्ण रूपमा सदुपयोग नभएसम्म सम्भव देखिदैन । वर्तमान अवस्थामा तालिम प्राप्त शिक्षकहरूको शिक्षण क्रियाकलाप हेर्दा प्रभावकारी शिक्षणका लागि कक्षाकोठाको व्यवस्थापन पनि उत्तिकै महत्वपूर्ण देखिन्छ । शिक्षकहरूले तालिमबाट प्राप्त गरेको सीप र कक्षाकोठाको व्यवस्थापनको अवस्थालाई सम्बन्धित गराउन नसकिएको त छैन भनी अध्ययन कार्यलाई अगाडि बढाउन सहयोग पुग्ने देखिन्छ ।

भुषाल (२०६६) ले प्राथमिक तहको सिकाइका सम्बन्धमा अध्ययन गरेअनुसार तालिममा सिकाइएका सीपहरू शिक्षकमा जानकारी रहे तापनि त्यसको प्रयोगमा शिक्षकले ध्यान नदिएको अर्थात् शिक्षकले ती सीपहरू कक्षाकोठामा प्रयोग गर्नुपर्ने वाध्यता नरहेकोले जेगर्दा पनि हुने प्रवृत्ति सामुदायिक विद्यालयका शिक्षकमा रहेकोले कक्षाकोठाको अवस्था परम्परागत शैलीमा नै देखिने निष्कर्ष निकालेका छन् । साना बालबालिकाहरूको व्यवस्थित रमाइलो वातावरणमा सिकाइ उपलब्धि राम्रो देखिने भएकोले वर्तमान अवस्थामा कक्षाकोठाको व्यवस्थापनमा तालिम प्राप्त शिक्षकहरूको अवस्था अध्ययन कार्यलाई अगाडि बढाउनलाई यो अध्ययन उपयोगी छ ।

अधिकारी (२०६५) को अध्ययन अनुसार सामुदायिक प्राथमिक विद्यालयहरूमा शिक्षकहरूले तालिमबाट प्राप्त गरेका शिक्षणका लागि पूर्ण तयारी, शिक्षण सिकाइ क्रियाकलाप, मूल्यांकन र गृहकार्य सम्बन्धी ज्ञान र सीपलाई वास्तविक शिक्षण व्यवहारमा लागु गर्दा आईपर्ने समस्याहरू समय-समयमा पहिचान गरी निदानका लागि उचित निकास खोजिनुपर्ने सुझाव दिए अनुसार हालको परिवेशअनुसार तालिमका सीपहरू, कक्षाकोठाको व्यवस्थापन गर्नमा प्रभावकारिताको अवस्था अध्ययन अनुसन्धान कार्यलाई अगाडि बढाउन यो अध्ययन उपयोगी हुने देखिन्छ ।

त्यस्तै एफ.डब्लु. टेलरको वैज्ञानिक व्यवस्थापन सिद्धान्त अनुसार उत्पादकत्व बढाउन कामदारको कार्य दक्षता अभिवृद्धि गर्नुपर्ने कुरामा जोड दिएकाले कक्षाकोठाको व्यवस्थापनका लागि शिक्षकहरू तालिम प्राप्त हुनु पर्दछ र तालिममा सिकेका ज्ञान एवम् सीपहरूको प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयन हुनुपर्छ । परम्परागत कार्यशैलीलाई परिवर्तन गरी नयाँ तरीका अपनाउन तालिम नलिएका शिक्षकलाई तालिम प्रदान गरी कक्षाकोठा व्यवस्थापनमा उपयुक्त तरीकाहरू प्रयोग गर्न सकियो भने कार्यशैलीमा प्रभावकारिता आई नयाँ रूप लिन पुग्दछ । यस सिद्धान्तले कामदार छनोट वैज्ञानिक ढंगले

गर्ने र त्यसपछि तालिम दिँदै दक्षता अभिवृद्धि गर्न सकिन्छ, त्यस्तै बढी काम गर्नेलाई बढी ज्याला दिनुपर्छ भन्ने मान्यता जस्तै शिक्षकहरूमा पनि कक्षाकोठा राम्रो तवरबाट उपयुक्त तरीकाहरू प्रयोग गर्दै कक्षाकोठा व्यवस्थापन एवम् प्रभावकारी शिक्षण सिकाइ कार्य गरेमा त्यस्ता शिक्षकलाई उचित सम्मान गर्नु पर्दछ भन्ने आधारहरू वैज्ञानिक व्यवस्थापन सिद्धान्तबाट प्राप्त हुने हुँदा यस अध्ययनका लागि यो सिद्धान्त उपयोगी छ ।

मन्टेश्वरी (१९४२) को सिद्धान्त अनुसार स्व-शिक्षा आर्जन गर्नका लागि उपयुक्त वातावरणको आवश्यकता पर्ने भएकोले कक्षाकोठाको व्यवस्थित ढंगले शिक्षण गर्नमा तालिम प्राप्त दक्ष शिक्षकको भूमिका महत्वपूर्ण रहन्छ । विद्यालय अर्थात् कक्षाकोठा विद्यार्थीहरूको लागि ज्ञान आर्जन गर्ने घर हो । यसरी घरको व्यवस्थापन वा कक्षाकोठाको प्रभावकारी व्यवस्थापन गर्नाले बालबालिकाहरूलाई सिक्न सक्ने उपयुक्त वातावरण प्राप्त भै शिक्षण सिकाइ प्रभावकारी ढंगले सञ्चालन हुन्छ भन्ने कुरालाई विशेष जोड दिइएकोले यस अध्ययनका लागि यो सिद्धान्त उपयोगी छ ।

यस अध्ययनका क्रममा फ्रेडरीक वाइनस्लो टायलरको वैज्ञानिक व्यवस्थापन सिद्धान्तले विद्यालयको कक्षाकोठा व्यवस्थापनमा वैज्ञानिक तरीकाले कक्षाकोठा व्यवस्थापन गर्न पूर्वनिश्चित योजना अनुसार कार्य गर्नका लागि सहयोग गरेको छ । साथै मन्टेश्वरीको सिद्धान्तले यस अध्ययनको क्रममा प्रश्नावलीहरूको निर्माण गर्न र अनुसन्धानको व्याख्या विश्लेषण गर्न र सुझावहरू प्रस्तुत गर्नका लागि सहयोग पुऱ्याएको छ ।

भुषाल (२०६६), लामिछाने (२०६०) र अधिकारी (२०६५) का शोधकार्यहरूले यस अध्ययनको क्रममा अध्ययनको औचित्य लेख्न, उद्देश्यको निर्माण गर्न, पूर्व साहित्यको पुनरावलोकन गर्न, नमुना छनोट गर्न, सूचना संकलन गर्न, निष्कर्ष निकाली सुझाव दिन र सन्दर्भग्रन्थको निर्माण गर्नका लागि सहयोग पुऱ्याएको छ ।

यसरी यी माथि प्रस्तुत सम्बन्धित साहित्यको अध्ययन र सिद्धान्तबाट यस शोधकार्यलाई व्यवस्थित रूपमा अगाडि बढाउन सहयोग पुऱ्याएको छ ।

परिच्छेद तीन

अध्ययन विधि

अध्ययन तथा अनुसन्धान एउटा महत्वपूर्ण एवम् जटिल वैज्ञानिक कार्य हो । नयाँ ज्ञानको खोजी गर्नु अनुसन्धानको उद्देश्य हो । यसले कुनै पनि विषयवस्तु वा समस्या, घटना, परिघटनाको बारेमा विस्तृत जानकारी दिई निष्कर्षमा पुग्न सहयोग गर्दछ । कुनै पनि विषयवस्तु वा समस्याका बारेमा अध्ययन गर्दा त्यससँग सम्बन्धित सम्पूर्ण जानकारीहरूलाई सहज र सरल तरीकाबाट सत्यतथ्य तथ्याङ्क प्राप्त गरी सोही आधारमा निष्कर्ष तथा सारांश निकाली उपलब्धिपूर्ण खोज अनुसन्धान बनाउनु आवश्यक हुन्छ । अनुसन्धान कार्यबाट अपेक्षित उद्देश्य पूरा गर्न निश्चित प्रक्रिया तथा तरीकाहरू अपनाइन्छ, जसलाई अध्ययन विधि भनिन्छ । निर्धारित विधि तथा प्रक्रिया एवम् तरीका विना सञ्चालन गरिएको अध्ययन अपूरो एवम् अपूर्ण अनुसन्धान हुने हुन्छ र त्यसबाट प्राप्त नतीजा पनि अर्थपूर्ण एवम् उद्देश्यमूलक नभई पूर्णतः गलत हुन जान्छ । तसर्थ अध्ययनका निम्ति विधि पूर्व निर्धारित गरिनु पर्दछ । यस अध्ययनलाई सम्पन्न गर्न आवश्यक पर्ने जानकारी एवम् तथ्याङ्क संकलन गर्न विभिन्न अध्ययन विधिहरूको प्रयोग गरिएको छ ।

३.१ अनुसन्धानात्मक ढाँचा

अनुसन्धान समस्याको वस्तुगत विश्लेषणको लागि अपनाइएको विस्तृत कार्यविधिको रूपरेखा निर्धारण गर्नु नै अनुसन्धानको ढाँचा हो । कुनै पनि अध्ययन तथा अनुसन्धान कार्यका लागि हालसम्म प्रचलित पद्धतिहरूमा गुणात्मक र परिमाणात्मक विधिहरू पर्दछन् । त्यसकारण यस अनुसन्धानमा पूर्व निर्धारित उद्देश्यहरू प्राप्त गर्न गुणात्मक र परिमाणात्मक ढाँचाको प्रयोग गरिएको छ ।

३.२ अध्ययनको जनसंख्या

यस अध्ययनको लागि उदयपुर जिल्ला अन्तर्गतका सम्पूर्ण सामुदायिक विद्यालयहरू र ती विद्यालयहरूसँग सम्बन्धित, प्र.अ.हरू, शिक्षकहरू एवम् अध्ययनरत सम्पूर्ण विद्यार्थीहरू यस अध्ययनको जनसंख्याको रूपमा रहेका छन् ।

३.३ नमुना छनोट प्रक्रिया

अनुसन्धानकर्ताले आफ्नो अनुसन्धान कार्यका लागि अवलोकन तथा विश्लेषण गरी छनोट गरिएको जनसंख्याको सानो संख्यालाई नमुना भनिन्छ र यसको छनोटलाई नै नमुना छनोट प्रक्रिया भनिन्छ (खनाल, २०६७) । अध्ययन तथा अनुसन्धानको लागि आवश्यक पर्ने सूचनाहरू सम्पूर्ण

जनसंख्याबाट लिनुपर्ने हुन्छ । सम्पूर्ण जनसंख्याको सूचना संकलन गर्न स्रोत साधन, समय र क्षमता आदिको दृष्टिकोणले सम्भव हुँदैन । जनसंख्याभित्र पनि विभिन्न विशेषता भएका समूहहरू रहेका हुन्छन् । त्यस्ता समूहलाई प्रतिनिधित्व गरी सम्पूर्ण जनसंख्याबाट सानो संख्या निर्धारण गरी सूचनाको संकलन गर्नुपर्छ । जसलाई नमुना छनोट प्रक्रिया भनिन्छ । यस अध्ययन कार्यको लागि निम्नानुसारको नमुना छनोट गरिएको छ :

३.३.१ स्रोतकेन्द्रको छनोट

प्रायः अध्ययन अनुसन्धान शहरमुखी र सडकमुखी रहेको अवस्थामा ग्रामीण क्षेत्रका विद्यालयहरूमा अध्ययन अनुसन्धानको कमी रहेकोले यस उदयपुर जिल्लामा रहेका १० वटा स्रोतकेन्द्रहरू मध्ये शहरी क्षेत्रमा अवस्थित १ वटा स्रोतकेन्द्र उ.मा.वि कटारी ग्रामीण क्षेत्रमा अवस्थित १ वटा स्रोतकेन्द्र नि.मा.वि बाहुन डाडा गरी जम्मा २ वटा स्रोतकेन्द्रहरूलाई उद्देश्यमूलक नमुना छनोटको रूपमा छनोट गरिएको छ ।

३.३.२ विद्यालयको छनोट

उ.मा.वि कटारी स्रोतकेन्द्र अन्तर्गत रहेका १२ वटा सामुदायिक विद्यालयहरू र नि.मा.वि बाहुन डाडा स्रोतकेन्द्र अन्तर्गत रहेका १० वटा सामुदायिक विद्यालयहरू मध्ये शैक्षिक जनशक्ति विकास केन्द्रबाट १० महिने तालिम प्राप्त गरेका शिक्षकहरू कार्यरत दुवै स्रोतकेन्द्रका ३/३ वटा प्राथमिक विद्यालयहरू गरी २×३ = जम्मा ६ वटा प्राथमिक विद्यालयहरू छनोट सम्भावनायुक्त नमुना छनोट विधिबाट गरिएको छ ।

३.३.३ उत्तरदाताको छनोट

अध्ययनको साधनको प्रयोग गरी आवश्यक तथ्याङ्क र जानकारी प्राप्त गर्न छनोटमा परेका विद्यालयबाट निम्न अनुसारका व्यक्तिहरूलाई नमूनाका रूपमा लिएको छ ।

(ख) प्र.अ. को छनोट

छनोटमा पर्ने प्रत्येक विद्यालयका प्र.अ. गरी ६×१= जम्मा ६ जना प्र.अ.हरूलाई उद्देश्यमूलक नमूनाका रूपमा छनोट गरिएको छ ।

(ग) शिक्षकको छनोट

छनोटमा परेका ६ वटै सामुदायिक प्राथमिक विद्यालयमा शैक्षिक जनशक्ति विकास केन्द्रबाट १० महिने तालिम प्राप्त गरेका कार्यरत शिक्षकहरू मध्ये सम्भावनायुक्त नमूना छनोट

विधिका आधारमा प्रत्येक विद्यालयबाट २ जना पर्ने गरी $६ \times २ =$ जम्मा १२ जना प्राथमिक शिक्षकहरूलाई नमुनाको रूपमा छनोट गरिएको छ ।

(घ) विद्यार्थीको छनोट

६ वटा नमुना छनोटमा परेका विद्यालयहरूका छनोटमा परेका शिक्षकहरूले अध्यापन गर्ने कक्षाका विद्यार्थीहरू मध्ये २ छात्रा र २ छात्र गरी प्रत्येक विद्यालयबाट ४ जना विद्यार्थीहरू पर्ने गरी $६ \times ४ =$ जम्मा २४ जना विद्यार्थीहरूलाई सम्भावनारहित नमुना छनोट विधिका आधारमा छनोट गरिएको छ ।

उपरोक्त नमुना छनोटलाई निम्न अनुसारको नमुना छनोट तालिकामा प्रस्तुत गर्न सकिन्छ :

तालिका नं. १
नमुना छनोटको तालिका

क्र.सं.	जम्मा जनसंख्या	नमुना जनसंख्या	छनोट विधि
१.	स्रोतकेन्द्र	२	उद्देश्यमूलक
२.	विद्यालय	६	सम्भावनायुक्त
३	प्र.अ.	६	उद्देश्यमूलक
४	शिक्षक	१२	सम्भावनायुक्त
५	विद्यार्थी	२४	सम्भावनारहित

३.४ तथ्याङ्कका स्रोतहरू

तथ्याङ्कहरू जहाँबाट प्राप्त गर्न सकिन्छ, त्यस क्षेत्रलाई तथ्याङ्कको स्रोत मानिन्छ । अनुसन्धानको प्रकृति अनुसार तथ्याङ्क प्राप्त हुने स्रोतहरू फरक-फरक हुन सक्छन् । यस अनुसन्धानका लागि निम्न अनुसार २ प्रकारका स्रोतहरू प्राथमिक र सहायक उपयोग गरिएको छ :

३.४.१ प्राथमिक स्रोत

अनुसन्धानकर्ताद्वारा पहिलो पटक संकलन र प्रयोग गरिएका तथ्याङ्कहरूलाई प्राथमिक स्रोत भनिन्छ । प्रथम पटक नै अनुसन्धानकर्ताले संकलन गर्ने भएकोले तिनीहरूको व्याख्या विश्लेषण गर्ने अधिकार पनि अनुसन्धानकर्ताकै रहने गर्दछ । यस विधिमा अनुसन्धानकर्ताद्वारा अन्तर्वार्ता, प्रश्नावली तथा अवलोकन आदिको माध्यमबाट तथ्याङ्क संकलन गरिन्छ । प्राथमिक तथ्याङ्कका लागि नमुना छनोटमा परेका विद्यालयका प्र.अ., शिक्षक एवम् विद्यार्थीहरूसँग प्रत्यक्ष सम्पर्क राखी कक्षाकोठा शिक्षणको वर्तमान

अवस्था, समस्या र समाधानका उपायहरूका बारेमा प्रश्नावली गर्न लगाउनुका साथै विद्यार्थीहरूसँग अन्तर्वार्ता पनि लिइएको छ ।

३.४.२ द्वितीय स्रोत

अनुसन्धानकर्ता आफैले संकलन नगरी अरुद्वारा संकलित प्रकाशित तथा अप्रकाशित जर्नल, रिपोर्ट, पत्रपत्रिका, चिट्ठी पत्र तथा विभिन्न कार्यालयद्वारा प्रकाशित लेख तथा अभिलेख आदिको राम्रो अध्ययन गरी त्यसबाट आफूलाई चाहिने आवश्यक तथ्याङ्क तथा जानकारी द्वितीय स्रोतका रूपमा उपयोग गरिएको छ । जसको क्रममा व्यक्तिगत दस्तावेज (जीवनगाथा, डायरी, चिट्ठीपत्र, स्मरण), विद्यालयको अभिलेख, स्रोतकेन्द्र अन्तर्गत रहेका अभिलेखहरू तथा सार्वजनिक दस्तावेज शोध ग्रन्थहरू आदि पनि द्वितीय स्रोतको रूपमा उपयोग गरिएको छ ।

यस अध्ययनका क्रममा द्वितीय स्रोतले वैधता र विश्वसनीयता बढाउन सघाउँछ । कक्षाकोठ शिक्षणसँग सम्बन्धित विभिन्न पुस्तक, प्रकाशित तथा अप्रकाशित प्रतिवेदन, जर्नल आदिलाई द्वितीय स्रोतका रूपमा लिइएको छ ।

३.५ तथ्याङ्क संकलनका साधनहरू

यस अध्ययनका लागि सर्वेक्षण गर्ने क्रममा अध्ययनका साधनहरूका रूपमा अन्तर्वार्ता, प्रश्नावली र अवलोकनका माध्यमबाट तथ्याङ्क संकलन गरिएको छ । साथै अध्ययनलाई विश्वासिलो बनाउन अध्ययनकर्ताले नमुना छनोटमा परेका विद्यालयमा गई तथ्याङ्क संकलन गरिएको छ ।

३.५.१ अन्तर्वार्ता

गुणात्मक अनुसन्धानको महत्वपूर्ण साधन अन्तर्वार्ता हो । अन्तर्वार्ताले कुनै विशिष्ट विषयमा एक वा एक भन्दा बढी व्यक्तिहरू बीच छलफल गरी विचारहरूको संकलन गर्ने कार्य गर्दछ । अन्तर्वार्ताले किन ? कहाँ ? कसरी ? कस्तो ? जस्ता प्रश्नहरूको गहिराईमा पुगी खोजी गर्दछ । यसले अध्ययनको उद्देश्य पूरा गर्नका लागि संरचित अन्तर्वार्तालाई आधार बनाएको छ । वर्तमान अवस्थामा तालिम प्राप्त शिक्षकहरूको कक्षाकोठा शिक्षणका अवस्था अध्ययनको लागि नमुना छनोटमा परेका विद्यार्थीहरूसँग अन्तर्वार्ताका लागि अनुसूची १ बमोजिमको प्रश्नावली प्रयोग गरिएको छ ।

३.५.२ प्रश्नावली

शैक्षिक क्षेत्रमा गरिने अनुसन्धानमा प्राथमिक तथ्याङ्क संकलन गर्ने विधिहरूमध्ये प्रश्नावली एक प्रमुख विधि हो । प्रश्नावली त्यस्तो साधन हो, जसमा क्रमिक रूपमा प्रश्नहरू राखिएका हुन्छन् । यी प्रश्नहरू उत्तरदाताले आफैं भरी उत्तरहरू प्राप्त गर्छन् । यस अनुसन्धानका लागि आवश्यक पर्ने तथ्याङ्कहरू संकलनका लागि प्रश्नावली बनाइएको छ । नमुना छनोटमा परेका प्र.अ. र शिक्षकहरूसँग कमशः अनुसूची २२ ४ बमोजिमका छुट्टाछुट्टै प्रश्नावलीहरू भराई आवश्यक पर्ने जानकारी लिइएको छ ।

३.५.३ अवलोकन

अनुसन्धाकर्ता स्वयम् अनुसन्धानका लागि छनोट गरिएको स्थलमा प्रत्यक्ष उपस्थित भएर वस्तुस्थितिको सूक्ष्म जाँच गरी तथ्याङ्क संकलन गर्ने विधि हो । यस विधिमा अनुसन्धानकर्ता आफैले प्रत्यक्षरूपमा अवलोकन गरी तथ्याङ्क संकलन गर्ने भएकोले नतिजा भरपदो, विश्वसनीय र वैध हुन्छ । यसले अनुसन्धानकर्तालाई अनुसन्धानको निष्कर्षमा पुग्न सहयोग पुऱ्याउँदछ ।

अध्ययनकर्ता आफूले अवलोकन गर्न छनोट गरेको ६ वटै विद्यालयका तालिम प्राप्त शिक्षकको कक्षामा गई कक्षाकोठा शिक्षणको वास्तविक अवस्था थाहा पाउनका लागि अनुसूची ४ बमोजिमको कक्षाकोठाको अवस्था अवलोकन फाराम प्रयोग गरिएको छ ।

३.६ तथ्याङ्क संकलन प्रक्रिया

यस अध्ययन अनुसन्धानका लागि समस्या छनोट गरी प्रस्तावना पास गराई सकेपछि शोध निर्देशक श्री जितेन्द्रकुमार यादव प्रत्यक्ष निर्देशनमा सूचना संकलनका साधनहरू छनोट गरी जनसंख्याको नमुना समेत छनोट गरी नमुना छनोटमा परेका उदयपुर जिल्लाका शहरी क्षेत्र अन्तर्गतका स्रोतकेन्द्रहरू मध्ये उ.मा.वि कटारी स्रोतकेन्द्रमा पर्ने तीनवटा प्राथमिक विद्यालयहरू र ग्रामीण क्षेत्र अन्तर्गतका स्रोतकेन्द्रहरू मध्ये बाहुन डाडा स्रोतकेन्द्रमा पर्ने तीनवटा प्राथमिक विद्यालयहरूमा स्वयं आफैं उपस्थित भई प्राथमिक स्रोतको रूपमा विद्यालयको नमुना छनोटमा परेका विद्यार्थीहरूसँग अन्तर्वार्ता, प्र.अ., शिक्षकहरूसँग प्रश्नावली तथा अवलोकन फाराम प्रयोग गरी विद्यालयको आवश्यक विभिन्न पक्षहरूको अवलोकन गरी प्राप्त भएका सूचनाहरूलाई क्षेत्र मै टिपोट गरी सूचना संकलन गरिएको थियो । साथै प्राप्त भएका सूचनाहरूको गोपनीयता पनि कायम गरिएको थियो ।

३.७ तथ्याङ्क प्रस्तुतीकरण तथा विश्लेषण प्रक्रिया

अध्ययन अनुसन्धानको गहन एवम् महत्वपूर्ण अङ्गको रूपमा तथ्याङ्क विश्लेषणलाई लिइन्छ । प्राथमिक एवम् द्वितीय स्रोतबाट प्राप्त हुन आएका तथ्याङ्कलाई क्रमबद्ध रूपमा राखी विश्लेषण गर्ने कार्यलाई अध्ययन अनुसन्धानको मुटुको रूपमा लिइन्छ । उदयपुर जिल्लाका दुईवटा स्रोतकेन्द्रका ३/३ वटा विद्यालयका, प्र.अ., शिक्षक, विद्यार्थीहरूसँग अन्तर्वार्ता, प्रश्नावली, कक्षाकोठाको अवस्था अवलोकन फारामबाट प्राप्त सूचनालाई तालिकीकरण गरी चरणबद्ध रूपमा व्याख्या विश्लेषण र प्रस्तुतीकरण गरिएको छ । साथै तथ्याङ्कलाई उपयुक्त शीर्षक एवम् उपशीर्षक अन्तर्गत राखी तिनको व्याख्या विश्लेषण गरिएको छ ।

परिच्छेद : ४

प्रस्तुतीकरण र विश्लेषण

तथ्याङ्क

अध्ययन अनुसन्धानको क्रममा मुख्य शोध प्रश्न र उद्देश्यका आधारमा प्राप्त भएको तथ्याङ्क र सूचनाहरूलाई सिलसिलावद्ध रूपमा प्रस्तुतीकरण र छलफल गरिएको छ । यस परिच्छेदमा खास गरी नमुना तथ्याङ्क दाताका रूपमा रहेका शिक्षक, प्र.अ., विद्यार्थी, स्रोतव्यक्ति, र विद्यालयको अवलोकनबाट प्राप्त सूचनालाई सिलसिलावद्ध प्रस्तुतीकरण विश्लेषण गरिएको छ । यसमा तपसीलमा लेखिएका शीर्षकहरू समावेश गरिएका छन् :

४.१ तालिममा सिकेका ज्ञान र सीपहरूको कक्षाकोठाको शिक्षणमा प्रयोगको अवस्था

तालिममा सिकेका सीपहरू प्रयोग गर्ने प्रयोगशाला कक्षाकोठा हो । विद्यालयमा विद्यार्थीको लागि सिकाइको उपयुक्त वातावरण निर्माण गर्ने मुख्य दायित्व शिक्षकको हो । विद्यार्थीलाई सिक्नका लागि उत्प्रेरित गर्न शिक्षकमा आधारभूत ज्ञान, सीप र धारणा आवश्यक पर्दछ । शिक्षण विधि तथा प्रविधिहरूमा आइरहने नयाँपनसँग परिचित हुन विद्यार्थीलाई समयसापेक्ष ज्ञान दिन वाल मनोविज्ञानको प्रयोग गर्नु, योजना निर्माण, शैक्षिक सामग्रीको प्रयोग जस्ता कुरामा शिक्षक तालिमले महत्वपूर्ण भूमिका खेलेको हुन्छ । प्राथमिक शिक्षक तालिममा सिकेका सीपहरूको कक्षाकोठा शिक्षणमा प्रयोगको अवस्था पहिचान गर्नु, छनोट गरिएका, प्र.अ., स्रोतव्यक्ति, विद्यार्थी र शिक्षकसंग अन्तर्वार्ता, प्रश्नावली र कक्षाकोठा अवलोकन गरी त्यसबाट प्राप्त सूचना तथा तथ्याङ्कको प्रस्तुती, व्याख्या एवम् विश्लेषण यस प्रकार प्रस्तुत गरिएको छ :

४.१.१ तालिमका अनुभवहरूको अवस्था

अध्ययनको क्रममा नमुना छनोटमा परेका विद्यालयहरूको अध्ययन गर्दा अनुसूची १० अनुसार तालिम प्राप्त गरेका शिक्षकहरूको शैक्षिक अनुभवहरूलाई हेर्दा शैक्षिक जनशक्ति विकास केन्द्रबाट १० महिने प्राथमिक शिक्षक तालिम लिएका र शिक्षाशास्त्र संकाय तर्फ आई.एड. वा बी.एड. गरेका शिक्षकहरूको शैक्षिक तथा तालिम अनुभव ७ वर्ष देखि ३६ वर्षसम्म रहेको पाइयो । जस अन्तर्गत रा.प्रा.वि. बरमभियाका शिक्षिका मंजिरा पौडेल ७ वर्ष र प्रा.वि.जहडीका शिक्षक हिरा भटराईको ३६ वर्ष शैक्षिक तथा तालिमको अनुभव रहेको पाइयो ।

४.१.२ विद्यालयमा अध्ययनरत विद्यार्थीहरु सम्बन्धी विवरण

नमुना छनोटमा परेका विद्यालयहरुमा अध्ययनरत विद्यार्थीहरु सम्बन्धी विवरण निम्न बमोजिम देखिन्छ :

तालिका नं. २

विद्यालयमा अध्ययनरत विद्यार्थीहरुको विवरण

क्र. सं.	विद्यालयको नाम	छात्र	प्रतिशत	छात्रा	प्रतिशत	जम्मा
१.	रा.प्रा.वि वरमभिया	५५	३६.९१	९४	६३.०९	१४९
२.	प्रा.वि.जहडी	५३	४४.१७	६७	५५.८३	१२०
३.	प्रा.वि. सिम्ले	३८	३८.८९	६५	६३.११	१०३
४.	प्रा.वि.भर्ले	११८	४१.४०	१६७	५८.६०	२८५
५.	रा.प्रा.वि. बाहुन डाडा	१११	४६.०६	१३०	५३.९४	२४१
६.	रा.प्रा.वि.,कटारी	११३	३४.०४	२१९	६५.९६	३३२

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण (२०७२)

विद्यालयमा अध्ययनरत विद्यार्थीहरु सम्बन्धी प्राप्त विवरणलाई हेर्दा सहरकेन्द्रित प्रा.वि.हरुमा विद्यार्थीहरुको सहभागिता न्यून रहेको र ग्रामीण भेगका विद्यालयहरुमा विद्यार्थीहरुको चाप बढी रहेको देखिन्छ । त्यसमा पनि सहरका प्रा.वि.हरुमा छात्राहरुको सहभागिता उच्च रा.प्रा.वि.वरमभियाको ६३.०९% र सिम्ले प्रा.वि.को ६३.११% देखिन्छ भने ग्रामीण भेगका विद्यालयहरुको अवस्थामा पनि छात्राहरुको सहभागिता बढी रहेको देखिन्छ । खास गरी रा.प्रा.वि. कटारीमा सबभन्दा बढी ६५.९६% छात्रा रहेका छन् भने सबैभन्दा कम जनजागरण रा.प्रा.वि बाहुन डाडा मा ५३.९४% छात्राहरु प्रा.वि. तहमा रहेको देखिन्छ ।

अध्ययनको क्रममा लिइएको अन्तर्वार्ताका आधारमा सहरी भेगमा पर्याप्त सामुदायिक विद्यालयहरु, संस्थागत विद्यालयहरु रहेकाले गरीब परिवारका बालबालिकाहरु मात्र सरकारी विद्यालयमा आउने गरेका देखिन्छन् । त्यसमा पनि छात्राहरुको सहभागितामा आमाबाबु साक्षर रहेको र शिक्षा प्रतिको दृष्टिकोणमा परिवर्तन आएकोले छात्रा सहभागिता बढी रहेको पाइयो । त्यसै गरी ग्रामीण भेगमा पर्याप्त मात्रामा सामुदायिक र संस्थागत विद्यालयहरु नरहेकाले विद्यार्थीहरुको चाप बढी रहेको छ । शिक्षाप्रति

चासो बढ्नु, प्रा.वि. शिक्षा निःशुल्क रहेकोले ग्रामीण भेगका विद्यालयहरुमा विद्यार्थीहरुको सहभागिता बढी रहेको देखिन्छ ।

निष्कर्षमा भन्दा ग्रामीण भेगतिर छात्रहरुको सहभागिता बढी रहेको देखिन्छ भने शहरी भेगका विद्यालयहरुमा छात्राहरुको बढी सहभागिता रहेको देखिन्छ ।

४.१.४ शैक्षिक सामग्रीको छनोट र प्रयोगको अवस्था

शिक्षण सिकाइ क्रियाकलापमा शैक्षिक सामग्रीहरुको महत्व आफैमा उच्च हुन्छ । स्थानीय सामग्रीहरुको संकलन, उपयोग र संरक्षण गरी शैक्षिक सामग्री निर्माण गर्न शिक्षकहरुमा सीप, खुबी र रुचीको साथै सिर्जनशीलता र मौलिकता भन्ने भावना हुनु जरुरी हुन्छ । शिक्षणलाई प्रभावकारी र बढी रोचक बनाउन विभिन्न खालका सामग्रीहरु प्रयोग गरिन्छ । ती सामग्रीहरुले सिकाइलाई सरल र सहज बनाउन मद्दत गर्दछ । कुनै पनि विषयवस्तुसँगको धारणा विकास गर्न, सिकाइ प्रति अभिरुची बढाउन शैक्षिक सामग्रीले महत्वपूर्ण भूमिका खेल्दछ । शैक्षिक सामग्रीहरु मुद्रित, श्रव्य सामग्री, दृश्य सामग्री र श्रव्य दृश्य सामग्री गरी मूलतः चार प्रकारका हुन्छन् । जसलाई कक्षाकोठामा प्रयोग गर्दा विद्यार्थीहरुको सिकाइ अर्थपूर्ण बनाई शिक्षण गर्न सजिलो बनाउँछ । शैक्षिक सामग्री छनोट र प्रयोगको अवस्था निम्न बमोजिमको तालिकामा प्रस्तुत गर्न सकिन्छ :

तालिका नं. ४

शैक्षिक सामग्रीको छनोट र प्रयोगको अवस्था

क्र.सं.	शैक्षिक सामग्री	उत्तम	मध्यम	निम्न	जम्मा
१.	शैक्षिक सामग्रीको प्रयोग	३	६	३	१२
२.	सामग्रीको उचित प्रयोग	२	८	२	१२
३.	आकर्षक र स्पष्ट	१	४	६	१२
४.	सामग्रीको प्रयोगमा तालमेल	३	४	५	१२
५.	सबैले देख्न सक्ने	१	८	३	१२

स्रोत : विद्यालय सर्वेक्षण (२०७२)

६ जना शिक्षकहरुको कक्षा शिक्षणमा शैक्षिक सामग्रीको प्रयोगको अवस्था मध्यम र ३-३ जना शिक्षकको कक्षा शिक्षण उत्तम र निम्न रहेको पाइयो । ८ जना शिक्षकले मध्यम र २-२ जनाले निम्न रूपमा शैक्षिक सामग्रीको उचित प्रयोग गरेको पाइयो ।

विद्यालयमा शैक्षिक सामग्रीको पर्याप्त अभाव रहेकोले विद्यालयमा उपलब्ध शैक्षिक सामग्रीको नै कक्षा शिक्षणमा शिक्षकहरुले आ-आफ्नो क्षमता अनुसार प्रयोग गरेको पाइयो । शिक्षण सिकाइको लागि

शैक्षिक सामग्री अति आवश्यक रहे पनि विद्यालयको आर्थिक समस्याको कारण चाहे जति सामग्री उपलब्ध गराउन र व्यवस्थापन गर्न नसकेको पाइयो ।

अध्ययनका लागि छनोट गरिएका विद्यालयबाट नमुनाका रूपमा शिक्षकहरूको कक्षाकोठामा शैक्षिक सामग्रीहरूको छनोट र प्रयोगको अवस्था अवलोकन गर्दा सन्तोषजनक पाइएन । अर्थात् शैक्षिक सामग्रीको छनोट र प्रयोगको अवस्था मध्यम खालको पाइयो ।

४.१.५ कक्षाकोठा शिक्षणमा प्र.अ.को धारणा सम्बन्धी विवरण

कक्षाकोठा शिक्षणको व्यवस्थापन शिक्षक र प्र.अ. जिम्मेवार पक्ष मानिन्छ । प्र.अ. विद्यालयको प्रमुखका हैसियतले पनि कक्षाकोठा शिक्षण व्यवस्थापनमा महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्नुपर्दछ । समय समयमा विद्यालयको सरसफाई, सजावट, शैक्षिक सामग्रीको व्यवस्था तथा भौतिक पूर्वाधारहरूको व्यवस्थापनमा उल्लेखनीय भूमिका निर्वाह गर्नुपर्दछ । त्यसकारण कक्षाकोठाको शिक्षणको व्यवस्थापनमा प्र.अ.ले प्रस्तुत गरेका धारणाहरू निम्न बमोजिम देखिन्छ :

तालिका नं. ५

कक्षाकोठा शिक्षण व्यवस्थापनमा प्र.अ.को धारणा सम्बन्धी विवरण

क्र.सं.	विद्यालय	उत्तम	मध्यम	निम्न
१.	रा.प्रा.वि बरमभिया		१	
२.	प्रा.वि.जहडी		१	
३.	प्रा.वि. सिम्ले		१	
४.	प्रा.वि.भर्ले			१
५.	रा.प्रा.वि. बाहुन डाडा			१
६.	रा.प्रा.वि.,कटारी			१

स्रोत : विद्यालय सर्वेक्षण (२०७२)

माथिको तालिकालाई हेर्दा अध्ययनको छनोटमा परेका सम्पूर्ण विद्यालयका प्र.अ.हरूसंग प्रत्यक्ष भेटघाट गरी कक्षाकोठा शिक्षण व्यवस्थापनको बारेमा अध्ययन गर्दा सन्तोषजनक अवस्था नपाइएको देखिन्छ । ६ जना प्र.अ. मध्ये ४ जनाको अनुसार प्राथमिक विद्यालयमा कक्षामा अनुशासन कायम, बाल सहभागितामा वृद्धि गर्नका लागि अभिभावक र शिक्षकको भूमिका देखिन्छ ।

छनोटमा परेका विद्यालय मध्ये ३ वटा विद्यालयमा कक्षाकोठाको शिक्षण व्यवस्थापन मध्यम खालको पाइयो भने ३ वटा विद्यालयको कक्षाकोठाको शिक्षण व्यवस्थापन निम्न पाइयो । . सहरमुखी विद्यालय रहेकाले शैक्षिक सामग्री समयमा उपलब्ध भएको, कक्षाकोठा शिक्षण व्यवस्थापनमा शिक्षक र

प्र.अ.ले ध्यान दिएको छ । तर ग्रामीण भेगका ३ वटा रहेकोले समयमा शैक्षिक सामग्री उपलब्ध नभएका कारण यी विद्यालयहरूको कक्षाकोठा शिक्षण व्यवस्थापन पक्ष न्यून रहेको देखिन्छ ।

कक्षाकोठा शिक्षण व्यवस्थापनमा प्र.अ.को धारणालाई हेर्दा आर्थिक समस्या, शैक्षिक सामग्री समयमा उपलब्ध नहुनाले कक्षाकोठाको शिक्षण व्यवस्थापन संतोषजनक नपाइएको देखिन्छ ।

४.१.६ कक्षाकोठा शिक्षण व्यवस्थापनमा विद्यार्थीहरूको धारणा

अनुसन्धानको क्रममा नमुना छनोटमा परेका ६ वटा विद्यालयका विद्यार्थीहरूसंगको प्रश्नावली र अन्तर्वार्ताका क्रममा प्राप्त तथ्याङ्क, सूचना एवम् जानकारीहरूलाई विश्लेषण गर्दा विद्यालयको कक्षाकोठा व्यवस्थापनमा संतुष्ट नरहेको बताए । अध्ययनमा प्राप्त सूचनाअनुसार कतिपय कक्षाकोठाहरू सानो, अँध्यारो, नयाँ भवन बनाउन पनि ठाउँको अभाव रहेको विचार विद्यार्थीहरूले व्यक्त गरे ।

उनीहरूको विचारमा विद्यालयमा पर्याप्त भौतिक सुविधा नभएको, कक्षाकोठामा उपयुक्त व्यवस्थापन नभएको, शैक्षिक सामग्री पर्याप्त नभएकोले अध्ययन अध्यापन कार्यमा असुविधा महसुस गरेको पाइयो । कक्षाकोठाको शिक्षण व्यवस्थापनमा कक्षाकोठाको वसाइ व्यवस्थापनमा ध्यान नदिइएको, विद्यार्थीको समस्यासंग प्र.अ. घुलमिल र परिचित हुन नसकेको देखिन्छ । यसरी हेर्दा शिक्षक र प्र.अ.ले विद्यालयमा शैक्षिक वातावरण बनाउन प्रयास गरे पनि ती विद्यालयहरूमा पर्याप्त नभएको पाइयो । गर्मी याममा कक्षाकोठामा धेरै गर्मी लाग्ने गरेको, पंखाको व्यवस्था नभएको र कक्षाकोठाको सरसफाई कहिलेकाही नहुने गरेको बताए ।

४.१.८ कक्षाकोठा शिक्षण व्यवस्थापनमा शिक्षकहरूको धारणा

यस अध्ययनको क्रममा नमुना छनोटमा परेका १२ जना तालिम प्राप्त शिक्षकहरूसंग प्रश्नावली र अन्तर्वार्ताका आधारमा सूचना संकलन गर्दा कक्षाकोठाको शिक्षण व्यवस्थापनमा आफूले सिकेको ज्ञान, सीप र अनुभवलाई कक्षाकोठामा केही मात्रामा लागु गरे पनि पूर्ण रूपमा लागु गर्न सकिएको छैन । ग्रामीण भेगका ३ वटा प्रा.वि.हरूका ६ जना शिक्षकहरूले विद्यालयमा पर्याप्त भौतिक सुविधाहरू नहुनु, शैक्षिक सामग्रीहरूको अभाव र गाउँघरको राजनीतिक वातावरणले कक्षाकोठाको व्यवस्थापनमा प्रभाव परेको बताए ।

रा.प्रा.वि.बरमभियाका शिक्षिका मंजरी पौडैलले विद्यार्थीको वसाइ, कक्षाकोठाको सरसफाई र कक्षाकोठाको क्रियाकलापमा ध्यान दिई कक्षाकोठा व्यवस्थापन गर्ने गरेको बताइन् ।

यस प्रकार यी विद्यालयहरूमा कक्षाकोठा व्यवस्थापन र शिक्षकको तालिमलाई कक्षामा प्रयोग गर्न विद्यालयमा केही मात्रामा शैक्षिक सामग्री, सरसफाई, विद्यार्थीको बसाइ, कक्षाकोठाको क्रियाकलाप, सामग्रीको प्रस्तुतीकरण र व्यवस्थापनमा प्रा.वि.जहडी र प्रा.वि का शिक्षक शिक्षिकाहरूले ध्यान दिइएको पाइयो ।

४.१.९ कक्षाकोठाको सिकाइ वातावरण व्यवस्था सम्बन्धी विद्यार्थीको विवरण

कक्षाकोठा व्यवस्थापनको महत्वपूर्ण पक्ष विद्यार्थी भएकोले शिक्षण सिकाइ क्रियाकलापलाई सफल पार्न विद्यार्थीहरूको सहभागिता महत्वपूर्ण मानिन्छ । त्यसकारण विद्यार्थीहरूलाई भयरहित वातावरण र बालमैत्री सिकाइ अनुसार कक्षाकोठाको व्यवस्थापनमा सक्रियता देखाउनुपर्दछ । कक्षाकोठाको सिकाइ वातावरण सम्बन्धी विद्यार्थीहरूले व्यक्त गरेका विचारहरू निम्न अनुसार देखिन्छ :

तालिका नं. ६

कक्षाकोठाको सिकाइ वातावरण व्यवस्था सम्बन्धी विद्यार्थीहरूको विवरण

क्र.सं.	विवरण	विद्यार्थी संख्या	प्रतिशतमा
१.	भयरहित शिक्षण पद्धति	४	१६.६७
२.	सहभागितामूलक सिकाइ	६	२५.००
३.	विभेदरहित वातावरण	५	२०.८३
४.	बालमैत्री शिक्षण व्यवहार	५	२०.८३
५.	क्रियाकलापमुखी सिकाइ	४	१६.६७
	जम्मा :	२४	१००

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण (२०७२)

माथिको तालिकालाई हेर्दा १६.६७% विद्यार्थीहरूको विचारमा भयरहित वातावरणमा शिक्षण र क्रियाकलापमुखी सिकाइ हुने गरेको देखिन्छ । २५% विद्यार्थीहरूको विचारमा सहभागितामूलक सिकाइ विद्यालयमा हुने गरेको छ ।

यस अध्ययनमा समावेश विद्यार्थीहरूलाई अन्तर्वार्ता र प्रश्नावलीका आधारमा सोधपूछ गर्दा माथि उल्लेखित विभिन्न किसिमको विवरणहरू पाइयो । २०.८३% विद्यार्थीहरूका विचारमा विभेदरहित वातावरणमा शिक्षण सिकाइ हुने गरेको र बालमैत्री शिक्षण पद्धतिअनुसार विद्यालयमा शिक्षण हुने गरेको देखिन्छ ।

शिक्षण सिकाइको लागि उचित ढंगले पढी पढी लाग्ने कक्षा वातावरणको आवश्यकता पर्दछ । कक्षाकोठामा भयरहित वातावरण, सहभागितामूलक सिकाइ, बालमैत्री व्यवहार, क्रियाकलापमुखी सिकाइ

नभएसम्म शिक्षण सिकाइ प्रभावकारी हुन सक्दैन । त्यसकारण यस अध्ययनको क्रममा विद्यार्थीहरूले प्रष्ट विचार व्यक्त गरेका छन् ।

विद्यालयमा सिकाइ वातावरण मध्यम खालको रहेको पाइयो । जसमा सहभागितामूलक, बालमैत्री र भयरहित वातावरण भित्र शिक्षण गरिएको पाइयो ।

४.२ कक्षाकोठा व्यवस्थापनमा शिक्षकले भोग्नु परेका समस्याहरू

बालकको सर्वाङ्गीण विकासका लागि शिक्षाले महत्वपूर्ण भूमिका खेलेको हुन्छ । शिक्षा सिकाइ क्रियाकलापमा आधारित हुन्छ । सिकाइ तब मात्र सफल हुन्छ जब कक्षाकोठामा उपयुक्त वातावरण हुन्छ । वर्तमान अवस्थामा बाल प्रतिभा प्रस्फुटन गर्न, बाल अधिकारको संरक्षण गर्न उचित कक्षाकोठा शिक्षण व्यवस्थापनमा विद्यालयहरूले गर्न सकिरहेका छैनन् । शिक्षकले विद्यालयमा शिक्षण सिकाइ क्रियाकलापलाई प्रभावकारी बनाउन नसक्नुमा कक्षाकोठा व्यवस्थापन पनि एक हो । कक्षाकोठा शिक्षण व्यवस्थापनमा आर्थिक समस्या, शैक्षिक सामग्रीको अभाव, समन्वयको कमी, राजनैतिक अस्थिरता, नीतिगत व्यवस्था लगायत समाजको विविधता जस्ता समस्याहरूले उचित कक्षाकोठा व्यवस्थापन हुन सकिरहेको छैन । यस अध्ययनमा विभिन्न पक्षहरूसंग अन्तर्वार्ता, अवलोकन, प्रश्नावलीका आधारमा शिक्षकले कक्षाकोठा व्यवस्थापनमा भोगेका समस्याहरूलाई निम्न अनुसार व्याख्या गरिएको छ :

४.२.१ आर्थिक समस्या

विद्यालयमा सरकारी तर्फबाट निश्चित रकम मात्र उपलब्ध हुने गर्दछ । प्राथमिक शिक्षा निःशुल्क रहे पनि पर्याप्त मात्रामा आर्थिक सहयोग प्राप्त नभएकोले शिक्षण सिकाइमा यसको प्रत्यक्ष असर देख्न सकिन्छ । अर्थात् आर्थिक समस्याले गर्दा कक्षाकोठा व्यवस्थापनमा समस्या देखिएको हो । ग्रामीण भेगका विद्यालयहरू प्रा.वि सिम्ले, रा.प्रा.वि. बाहुन डाडा, प्रा.वि भर्ले र प्रा.वि.जहडी मा विद्यार्थी संख्याका आधारमा शिक्षकको दरबन्दी कम हुनु र विद्यालयको आर्थिक आम्दानी पर्याप्त नभएकोले निजी स्रोतबाट शिक्षक राख्ने क्षमता नहुनु आर्थिक समस्या हो ।

आर्थिक समस्याले गर्दा कक्षाकोठामा पर्याप्त शैक्षिक सामग्रीको अभाव हुनु, विद्यार्थीहरूको लागि बेन्च डेस्क अभाव हुनु, नयाँ नयाँ सामग्री किन्न नसक्नुका साथै विद्यालयमा गर्मीको समयमा बिजुली पंखाको व्यवस्था नहुँदा गर्मीमा विद्यार्थीहरू पढ्न बाध्य छन् । त्यसकारण आर्थिक समस्याले गर्दा कक्षाकोठाको व्यवस्थापनमा समस्या देखिएको हो । शिक्षकले बहुकक्षा शिक्षण गर्न बाध्य हुनु, पर्याप्त खेल्ने चौर, शौचालय, चमेनागृह, कक्षाकोठा भवन आदिको अभाव हुनु आर्थिक सम्बन्धी समस्या हो ।

४.२.२ राजनीतिक अस्थिरता

देशको राजनीतिक अवस्थाले चौतर्फी पक्षलाई प्रभाव पार्दछ । जसमध्ये शिक्षा पनि एउटा प्रभावित क्षेत्र हो । देशको राजनीतिक अस्थिरताले गर्दा समयमा शिक्षकले तलव नपाउनु, विद्यालयका लागि अन्य अनुदान उपलब्ध नहुनु, शैक्षिक सामग्री उपलब्ध नहुनु र समयमा पाठ्यपुस्तक उपलब्ध नहुनुले विद्यालय व्यवस्थापनमा समस्या देखिएको हो । साथै स्थानीय ठाउँको राजनीतिक गतिविधिले पनि विद्यालय प्रभावित भएको हो । स्थानीय गाउँका राजनीतिककर्मीले विद्यालयलाई भोज भतेरको ठाउँ बनाउने, राजनीतिक सम्मेलनहरु समेत गर्ने गरेकाले विद्यालयको पठन पाठन समेत प्रभावित भएको देखियो ।

खास गरी ग्रामीण क्षेत्रका विद्यालयहरु रा.प्रा.वि. वरमिभ्या, प्रा.वि. भर्ले र प्रा.वि. जहडीमा स्थानीय गाउँले समाजका व्यक्तिहरुले विवाहमा जन्ती बसाउने र बेन्च डेस्क प्रयोग गर्नाले कक्षाकोठाको व्यवस्थापनमा समस्या देखा परेको पाइयो ।

सरकारले नीतिगत कुरालाई व्यवहारमा लागु गरेको छैन । केही मात्रामा वार्षिक बजेट दिए पनि सही सदुपयोग भएको छैन । राजनीतिक व्यवस्था ठिक नभएकोले विद्यालय व्यवस्थापनमा समस्या देखिएको छ ।

विद्यालयका प्र.अ. शिक्षकहरूसँग अन्तर्वार्ता र कुराकानी गर्दा राजनीतिक अवस्था विद्यालयभित्र स्थानीय अभिभावकले र देशको अवस्थामा अस्थिरता रहेकोले विद्यालय व्यवस्थापनमा समस्या परेको हो ।

४.२.३ समन्वयको कमी

नमुना छनोटमा परेको विद्यालयहरुको अवलोकन, शिक्षक, प्र.अ. लगायत विद्यालयप्रति चासो राख्ने सरोकारवालाहरूसँग कुराकानी र अन्तर्वार्ता लिदा विद्यालय र विद्यालय बीच मेलमिलाप र समन्वयको कमी रहेको पाइयो । विद्यालयहरुमा कसरी शिक्षण व्यवस्थापन भए ? कुन कुन विधि लागु गरिए ? शिक्षण सिकाइको लागि कस्तो वातावरण सृजना गरिएको छ ? जस्ता महत्वपूर्ण सूचनाहरु विद्यालयहरुले आपसमा आदान प्रदान नगरेको पाइयो ।

स्रोतकेन्द्रमा स्रोतव्यक्ति रहे पनि स्रोतकेन्द्रका विद्यालयहरु बीच राम्रो सम्बन्ध नरहेको देखिन्छ । स्रोतव्यक्ति र विद्यालय निरीक्षकले कहिलेकाही विद्यालय निरीक्षण गरे पनि विद्यालयको कक्षा व्यवस्थापन र कक्षा संचालनमा खासै सहयोग नगरेको कुरा ग्रामीण भेगका शिक्षक र प्र.अ.ले बताए । जिल्ला शिक्षा कार्यालय र विद्यालय बीचमा खासै सम्बन्ध नरहेको पाइयो । अर्थात् विद्यालय र अन्य विभिन्न पक्षहरु

बीच समन्वयको कमी देखिएकोले कक्षाकोठा शिक्षण व्यवस्थापनमा समस्या देखा परेको हो । विद्यालय विद्यालय बीचको प्र.अ. शिक्षकहरु बीच छलफल, अन्तर्क्रिया र समन्वयको कमी रहेको पाइयो ।

४.२.४ स्थानीय सरोकारवालाहरुको सहभागितामा कमी

अध्ययनको क्रममा प्र.अ., शिक्षक, विद्यार्थीहरु संग प्रश्नावली, अन्तर्वार्ता र अवलोकन गर्दा स्थानीय सरोकारवाला अभिभावक जस्ता अन्य बुद्धिजीवीहरुको सहभागिता न्यून रहेको पाइयो । किनकी स्थानीय स्तरमा ग्रामीण स्तरका अभिभावकहरुको बालबालिका विद्यालयमा नभएको बताएका छन् भने सहरी स्तरका अभिभावकहरुको बालबालिकाहरु निजी संस्थागत विद्यालयमा भर्ना भएका छन् । सरकारी विद्यालयमा गरिब र निमुखा जनताका बालबालिकाहरु अध्ययन गर्ने गरेका बताए । त्यसकारण स्थानीय सरोकारवाला समाजसेवी अभिभावक, बुद्धिजीवी र संघ संस्थाहरुको विद्यालयमा सहभागिता कम रहेकोले विद्यालय व्यवस्थापनमा समस्या देखा परेको हो ।

जे जति अभिभावकका विद्यार्थीहरु विद्यालयमा अध्ययन गर्दछन्, उनीहरुको अभिभावकहरुले बालबालिकाहरुलाई समयमा आवश्यक शैक्षिक सामग्री उपलब्ध गराउदैनन्, घरमा गृहकार्य गरे नगरेको ध्यान दिदैनन्, विद्यालयमा जे जति सिकाइन्छ त्यो भन्दा बढी केही देखिदैन । विद्यार्थीहरु नियमित विद्यालय आए नआएकोमा ध्यान नदिएको देखिन्छ । तसर्थ विद्यार्थीहरु माथि अभिभावकले ध्यान नदिँदा शैक्षिक व्यवस्थापन गर्न समस्या देखा परेको हो ।

स्थानीय अभिभावकहरुले शिक्षालाई महत्व नदिनु, विद्यार्थीहरुलाई घरमा सिक्ने वातावरण तयार नगर्नु, विद्यार्थीहरुलाई नियमित कक्षा र विद्यालय सहभागितामा सक्रियता नदेखाउनु, विद्यालयमा रहेको आफ्ना छोराछोरीप्रति पूर्णजाफदेहिता र जिम्मेवारी नदेखाउने कारणले कक्षाकोठाको शिक्षण व्यवस्थापनमा समस्या देखा परेको हो ।

४.२.५ शैक्षिक तथा प्रशासनिक समस्या

नमुना छनोटमा परेका विद्यालयहरुको अध्ययन गर्दा सहरी क्षेत्रका र ग्रामीण क्षेत्रका विद्यालयहरुमा प्रशासनिक र शैक्षिक समस्याहरु रहेको पाइयो । शैक्षिक सामग्रीको कमी, शिक्षकहरु पेशाप्रति आकर्षित नहुनु, विद्यालयमा उपयुक्त शैक्षिक वातावरण नहुनु, सहरी क्षेत्रका विद्यालयहरुमा विद्यार्थी भर्ना कम हुनु, विद्यार्थीको प्रगति विवरण मासिक, साप्ताहिक रुपमा अभिभावक कहाँ नपठाउनु, निरन्तर मूल्यांकन प्रणाली नअपनाउनु, विद्यार्थीहरुको अन्य विभिन्न अभिलेखहरु नराख्नु, विद्यार्थीकेन्द्रित तथा अन्तरक्रियाकेन्द्रित विधिद्वारा पठनपाठन नहुनु, खेल मैदानको कमी, अतिरिक्त र मनोरंजनात्मक क्रियाकलाप संचालन नहुनु, विद्यालयमा वार्षिक शैक्षिक योजना, शिक्षकले शैक्षिक पाठयोजना बनाई

शिक्षण नगर्नु जस्ता शैक्षिक तथा प्रशासनिक समस्याहरु विद्यालयहरुमा रहेको पाइयो । शैक्षिक काम काजहरु चुस्त दुरस्त नरहेको पाइयो ।

४.२.६ विद्यार्थीहरुको विविधता

कुनै पनि समाज विविधतायुक्त अवस्थामा रहेको हुन्छ र सोही समाजका बालबालिकाहरु विद्यालयमा आउने गरेकोले विद्यालयमा कक्षाभित्र विविधता युक्त वातावरण आफै निर्माण हुन्छ । एउटा कक्षामा विभिन्न जात, धर्म, भाषा, उमेर, संस्कृति र परिवारका बालबालिकाहरु हुने गर्दछन् । त्यस्तो अवस्थामा शिक्षकलाई कक्षाकोठा व्यवस्थापनमा निकै नै समस्या भोग्नु परेको अवस्थाहरु पाइयो । त्यसमा पनि ग्रामीण भेगका प्रा.वि.हरुमा खास गरी मातृभाषामा शिक्षण नहुँदा विद्यार्थीहरुलाई भाषागत विविधताले कक्षाकोठाको शिक्षण व्यवस्थापनमा समस्या देखा परेको पाइयो ।

कक्षाकोठामा फरक-फरक बौद्धिकता, उमेर र भाषाका विद्यार्थीहरु बस्नाले धेरै विद्यार्थीहरुले शिक्षकको भाषा नबुझेको बताए क्यस्तो विविधतायुक्त कक्षाकोठाको वातावरण सृजना हुन शिक्षण क्रियाकलाप संचालन गर्न कुनै पनि शिक्षकलाई समस्या पर्दछ । त्यसकारण कक्षाकोठाको अवस्थामा विद्यार्थीहरुको विविधताले कक्षाकोठाको शिक्षण व्यवस्थापनमा समस्या देखा परेको हो ।

४.२.७ बहुकक्षा शिक्षण प्रणाली

यस अध्ययनको क्रममा नमुना छनोटको रूपमा परेका विद्यालयहरुको अध्ययन गर्दा ग्रामीण र सहरी क्षेत्रका विद्यालयहरुमा विभिन्न कारणले बहुकक्षा शिक्षण प्रणालीद्वारा शिक्षण हुने गरकोले विद्यालयको कक्षा व्यवस्थापनमा समस्या देखा परेको पाइन्छ । ग्रामीण भेगमा विद्यार्थीहरु भर्ना दरको आधारमा शिक्षकको दरबन्दी नहुनु, विद्यालयलाई निजी स्रोतबाट शिक्षक राख्ने क्षमता नहुनु जस्ता कारणले विद्यालयमा बहुकक्षा शिक्षण प्रणाली लागु रहेको कुरा प्रा.वि.का शिक्षिका भर्लेका रंजना दहालले बताउनु हुन्छ । त्यसै गरी सहरी क्षेत्रमा रहेको विद्यालयहरुमा पनि शिक्षकहरु विद्यालयमा नियमित रूपमा नआउनु, अन्य शिक्षकहरु अनुपस्थित रहेकोले सो शिक्षकको कक्षा समेत संचालन गर्नु पर्ने बाध्यता भएकोले बहुकक्षा शिक्षण प्रणाली विद्यालयमा लागु गरिएको पाइयो । त्यसकारण कक्षाकोठाको शिक्षण व्यवस्थापनमा समस्या देखा परेको पाइयो ।

कतिपय विद्यालयहरुमा बहुकक्षा शिक्षण खुशीले होइन बाध्यताबस गरिएको पाइयो । शिक्षा ऐन नीति नियमअनुसार विद्यालयमा प्रा.अ. र शिक्षकहरुलाई भएकाले बहुकक्षा

भयो । यस प्रकार यी विद्यालयहरूमा बहुकक्षा शिक्षणद्वारा शिक्षण गर्नु कक्षाकोठा व्यवस्थापनमा समस्या देखा परेको हो ।

४.२.८ विद्यार्थी केन्द्रित विधिद्वारा शिक्षण नहुनु

विद्यालयहरूको अध्ययन अनुसन्धान गर्ने क्रममा विद्यालयका व्यवस्थापन समितिका अध्यक्षहरूसँग अन्तर्वार्ता र प्रश्नावलीको प्रयोग गरी कक्षाकोठा व्यवस्थापनमा देखिएका समस्याहरूको बारेमा सोधपुछ गर्दा प्रा.वि. भर्लेका विद्यालय व्यवस्थापन समितिका अध्यक्ष बुध नारायण खडकाका अनुसार विद्यालयका शिक्षकहरूले कक्षाकोठाको व्यवस्थापनमा बालकेन्द्रित तथा अन्तरक्रियाकेन्द्रित विधिहरूको प्रयोग नहुनु, कक्षाकोठामा शिक्षक जाँदा पूरा समय व्यतित नगरेको, कक्षाकोठाको व्यवस्थापनमा शिक्षक र विद्यार्थी दुवैको सक्रिय सहभागिता नरहेको, कक्षाकोठा व्यवस्थापनलाई समय समयमा हेरफेर नगरी नयाँपन ल्याउन कठिनाई रहेको र शिक्षकहरूमा सकारात्मक प्रवृत्तिमा कमी रहेकोले कक्षाकोठाको शिक्षण व्यवस्थापनमा समस्या देखा परेको हो ।

त्यसै गरी रा.प्रा.वि.का प्र.अ.ले तसलिमका अनुसार विद्यालयमा भौतिक समस्याको कमीले कक्षाकोठा व्यवस्थापनमा समस्या देखा परेको हो । रा.प्रा.वि.का प्र.अ. का अनुसार कक्षाकोठा र फर्निचरको समस्या रहेकोले विद्यार्थीकेन्द्रित विधि र अन्तरक्रियाकेन्द्रित विधिद्वारा शिक्षण हुन नसकेकोले कक्षाकोठाको व्यवस्थापनमा समस्या देखा परेको हो । यी विभिन्न अवस्थामा विभिन्न कारणले विद्यालयहरूमा विद्यार्थीकेन्द्रित शिक्षण विधिद्वारा शिक्षण नहुनाले विद्यालयको कक्षाकोठा शिक्षण व्यवस्थापनमा समस्या देखा परेको पाइयो ।

४.३ कक्षाकोठाको व्यवस्थापनमा देखिने समस्याहरूको समाधानका उपायहरू

प्राथमिक विद्यालयका कक्षाकोठाको व्यवस्थापनमा विभिन्न किसिमका समस्याहरू देखा परेका छन् । जसमध्ये खास गरी आर्थिक समस्या, नीतिनियमको अभाव, समन्वयको कमी, सरोकारवालाको न्यून सहभागिता, राजनीतिक अस्थिरता, शैक्षिक र प्रशासनिक समस्या, विद्यार्थीहरूको विविधता, बहुकक्षा शिक्षण प्रणाली, शैक्षिक सामग्रीहरूको अभाव, विद्यार्थीकेन्द्रित विधिद्वारा शिक्षणको अभाव जस्ता समस्याहरू कक्षाकोठाको व्यवस्थापनमा पाइयो । जुन समस्याहरूको समाधान विद्यालयका प्र.अ. वा शिक्षकले मात्र गर्न सक्दैनन् । यस्ता किसिमका विद्यालयका जल्दा बल्दा समस्याहरूलाई समाधान गर्न विद्यालयप्रति चासो राख्ने सबै निकाय र पक्षहरूको पूर्ण सहभागिता र जिम्मेवारीको आवश्यकता पर्दछ । त्यसकारण यस अध्ययनको क्रममा देखा परेको विद्यालयको कक्षाकोठा सम्बन्धी व्यवस्थापनका समस्याहरूलाई समाधान गर्नका लागि निम्न उपायहरू उल्लेख गरिएको छ :

४.३.१ आर्थिक स्रोतहरूको उचित व्यवस्थापन

विद्यालयको धेरै समस्याहरू आर्थिक कारणले देखा परेको हो । जसले गर्दा विद्यालय कुशलतापूर्वक संचालनमा समस्या देखा परेको हो । त्यसकारण विद्यालयको आर्थिक समस्यालाई समाधान गर्न, प्र.अ र शिक्षकहरू मिलेर विद्यालयको मौजुद आर्थिक आन्तरिक बाह्य स्रोतहरूको उचित हिसावले कुशलतापूर्वक परिचालन गर्नु पर्दछ । विद्यार्थी संख्याको आधारमा शिक्षक नहुँदा जि.शि.का.बाट दरबन्दी माग गर्ने, निजी स्रोतबाट शिक्षक राख्नको लागि गा.वि.स., जि.वि.स. र समुदायसँग चन्दा र अनुदान सहयोग गर्नको लागि माग गर्ने कार्य गर्नु पर्दछ । साथै कक्षा व्यवस्थापनमा देखा परेको आधारभूत पक्षहरू भवन, खानेपानी, फर्निचर, सरसफाई, सजावट, शौचालय, सीमा पर्खाल, खेल मैदान, विद्यालयको भौतिक पूर्वाधारको मर्मत तथा शैक्षिक सामग्रीहरूको मर्मत र व्यवस्था समयमा नै गर्नु पर्दछ । यसका लागि आवश्यक निकाय, अन्य संघ संस्थाहरू, समाज, अभिभावकहरूसँग सहयोगको लागि पहल गर्नु पर्ने देखिन्छ । अर्थात् स्थानीय सरोकारवाला र विद्यालयप्रति चासो राख्ने व्यक्तिहरूलाई विद्यालयको लागि आर्थिक स्रोत जुटाउने अभियानमा सामेल गराउनु पर्दछ ।

४.३.२ समन्वयको विस्तार

प्रत्येक विद्यालयले आफ्नो नजिकको विद्यालय वा स्रोतकेन्द्र अन्तर्गतका अन्य विद्यालयहरूसँग सम्बन्ध विस्तार गर्नु पर्दछ । जसले गर्दा विद्यालय-विद्यालय विचमा संचार हुन्छ र सम्बन्धको विस्तार हुन्छ । यसका लागि प्र.अ., स्रोतव्यक्तिले उल्लेखनीय भूमिका निर्वाह गरी स्रोतकेन्द्रको बैठकमा विद्यालयका प्र.अ.हरू बीच छलफल अन्तर्क्रिया, सरसल्लाह र सूचनाको आदान प्रदान गरी समन्वयको विस्तार गर्नुका साथै छिमेकी विद्यालयका शिक्षकहरूलाई बोलाई आफ्ना विद्यालयमा शिक्षण गर्न लगाई विद्यार्थीहरूलाई नयाँ अनुभव प्रदान गरी आफ्ना कमी कमजोरीहरू पनि पत्ता लगाई समयमा नै कक्षाकोठा व्यवस्थापनमा देखा परेको समस्याको समाधान गर्न सकिन्छ । साथै एउटा विद्यालयमा भएको समस्याहरूलाई अर्को विद्यालयका प्र.अ., स्रोतव्यक्ति र शिक्षकहरूसँग छलफल गरी विद्यालयको समस्या समाधान गर्नमा विशेष पहल गर्नु पर्दछ ।

४.३.३ शैक्षिक तथा प्रशासनिक पक्षलाई व्यवस्थित गर्नुपर्ने

वर्तमान समयमा देखा परेका विद्यालयको शैक्षिक र प्रशासनिक पक्षलाई सुधार गरी वालवालिकाको सहभागितामा वृद्धि गर्नु पर्दछ । यसका लागि विद्यालयका प्र.अ.ले आफ्ना शिक्षकहरूलाई विद्यालयमा आफूले सिकेका तालिमका सीपहरूलाई कक्षाकोठाको शिक्षण व्यवस्थापनमा लागु गर्न प्रोत्साहित र प्रेरित गर्नु पर्दछ । स्थानीय ठाउँमा उपलब्ध स्रोत र सामग्रीको निर्माणमा जोड, विद्यालयमा शैक्षिक वातावरण सृजना गर्न जोड, शिक्षण पेशा प्रति आकर्षित गर्न विद्यालयमा पुरस्कार र दण्डको व्यवस्था, विद्यालयमा पढ्ने वातावरण तयार गरी समुदायमा विद्यार्थी भर्ना अभियान चलाउनु पर्दछ ।

समुदायमा विद्यालयद्वारा विभिन्न समयमा जनचेतनामूलक अभियान चलाउने, खेल मैदानको व्यवस्थापन, विद्यार्थी केन्द्रित विधिद्वारा पठन पाठन गराउने, मनोरंजनात्मक वातावरणको तयारीका साथै विद्यालयमा अतिरिक्त क्रियाकलापमा जोड दिनु पर्दछ ।

शिक्षकलाई पाठ योजना बनाई शिक्षण गर्न प्रेरित गर्नु, विद्यालयमा वार्षिक कार्य तालिकाका आधारमा पठन पाठन गराउनु, निरन्तर मूल्यांकन प्रणालीमा जोड दिई विद्यार्थीहरूको प्रगति विवरण साप्ताहिक र मासिक रूपमा अभिलेख तयार गरी उनीहरूको अभिभावकहरूलाई जानकारी गराई शैक्षिक र प्रशासनिक समस्याहरूलाई हटाउन सकिन्छ । साथै विद्यालयमा विद्यार्थीहरूको अन्य विभिन्न अभिलेखहरू पनि तयार गर्नु पर्दछ । यसरी समय-समयमा शिक्षक र प्रशासनिक पक्षले विद्यालयको विविध पक्षलाई चुस्त दुरुस्त राखे विद्यालयको कक्षाकोठा शिक्षण व्यवस्थापनमा देखा परेका विविध समस्याहरूलाई समाधान गर्न सकिन्छ ।

४.३.४ नियमित पृष्ठपोषण

विद्यालयमा नियमित हुने शैक्षिक क्रियाकलापहरू र विद्यार्थीहरूले सहभागी हुने क्रियाकलापहरूमा दैनिकी रूपमा विद्यार्थीका राम्रा र नराम्रा पक्षहरूको निरन्तर मूल्यांकन गरी उनीहरूको कमी कमजोरी पत्ता लगाई सुधार गर्न पृष्ठपोषण पनि प्रदान गर्नु पर्दछ । विद्यालयमा निर्माणात्मक मूल्यांकनलाई अपनाई सुधारात्मक शिक्षण गर्नु पर्दछ । यस्ता क्रियाकलापबाट बाल बालिकाहरूको शैक्षिक समस्याहरू हटाई शैक्षिक कार्यमा उनीहरूको प्रत्यक्ष सहभागितामा वृद्धि गर्न सकिन्छ र कक्षाकोठाको शिक्षण व्यवस्थापनमा प्रभावकारिता ल्याउन सकिन्छ ।

४.३.५ नीति नियमको उचित समयमा कार्यान्वयन

प्राथमिक विद्यालयहरूले विद्यालयमा विद्यार्थी भर्ना दर वृद्धि गर्नका लागि राष्ट्रिय मापदण्डलाई व्यवहारमा उचित समयमा नै कार्यान्वयन गर्नु पर्दछ । विद्यालयमा स्वच्छ, सुहाउँदिलो तथा रुचीपूर्ण वातावरण तयार गरी कक्षा सहभागितामा वृद्धि गराएर कक्षाकोठाको शिक्षण व्यवस्थापन सम्बन्धी समस्याहरूलाई समाधान गर्न सकिन्छ ।

विद्यालयमा समयमा कक्षा संचालन त्रैमासिक, अर्धवार्षिक, वार्षिक परीक्षा संचालन गरी सोको उचित अभिलेख तथा विद्यार्थीको अभिलेख जि.शि.का. मा समयमा पठाई जि.शि. का.बाट हुने सहयोगको माग गर्नु पर्दछ । साथै विद्यालयसंग सम्बन्धित अन्य विविध नियम कानूनलाई समयमै लागु गरी कक्षाकोठा शिक्षण व्यवस्थापनमा देखिएका समस्याहरू हटाउन सकिन्छ ।

४.३.६. शिक्षकको भूमिकामा विशेष जोड

शिक्षा त्रिमुखी प्रक्रिया भएकोले शिक्षक त्यसको प्रमुख अंग मानिन्छ । विद्यालय व्यवस्थापनमा शिक्षकले महत्वपूर्ण भूमिका खेल्ने गर्दछन् त्यसमा प्राथमिक विद्यालय व्यवस्थापनमा शिक्षकको ठूलो भूमिका रहेको हुन्छ । विद्यालयमा शिक्षकले आफूले सिकेको सीपको आधारमा कक्षाकोठामा उचित सिकाइ वातावरणको निर्माण गरी आफ्नो र विद्यार्थीको क्षमताको विकासमा जोड दिनु पर्दछ । यस कार्यको लागि विद्यालय प्रशासन प्र.अ., वि.व्य.स.ले शिक्षकहरूलाई आफ्नो पेशाप्रतिको जिम्मेवारी र सकारात्मक सोचको विकास गराई आफ्नो कार्यप्रति वफादार बन्न प्रेरित गर्नु पर्दछ । शिक्षकले स्थानीय ठाउँमा उपलब्ध सामग्रीको निर्माण र प्रयोग गरी नियमित कक्षा शिक्षण गरी विद्यार्थीहरूको कमी कमजोरी पत्ता लगाई ती पक्षलाई सुधार गर्नका लागि पथ प्रदर्शकको भूमिका निर्वाह गर्नु पर्दछ । आफूले अध्यापन गर्दा त्यसको नियमित अभिलेख तयार गरी विद्यार्थीको सिकाइ उपलब्धि बढाउन मद्दत गर्नु पर्दछ । यसका लागि विद्यार्थीलाई आफ्नो छोराछोरी जस्तो व्यवहारको प्रदर्शन, अभिभावकहरूसंग छलफल अन्तर्क्रिया गरी अभिभावकलाई पनि उनीहरूको जिम्मेवारीको बोध गराउनु पर्दछ । अर्थात् विद्यालयको व्यवस्थापनमा शिक्षकहरूले सक्रिय भूमिकामा विशेष जोड दिए कक्षाकोठा व्यवस्थापनका समस्याहरूको समाधान गर्न सकिन्छ ।

४.३.७ विद्यालयमा राजनीतिक गतिविधिको अन्त्य गर्नुपर्ने

देश र समाजको राजनीतिक अस्थिरताले गर्दा देशको सबै पक्ष प्रभावित भएका छन् । त्यसको प्रत्यक्ष प्रभाव विद्यालयमा परेको पाइन्छ । स्थानीय समुदायले विद्यालयमा राजनीतिक चलखेल र गतिविधि संचालन गरेका छन् जसले गर्दा विभिन्न संघ संगठनहरूले विद्यालय बन्द हडताल आह्वान गरी पठन पाठनलाई प्रभावित गरेका छन् । विद्यार्थीहरूलाई तर्साएका छन् । शिक्षकलाई धम्काएर चन्दा संकलन गरेका छन् । यी गैर राजनीतिक गतिविधिको अन्त्य गर्नुपर्ने हुन्छ र विद्यालयलाई शान्तिक्षेत्र र बन्द हडतालबाट मुक्त गराई कक्षाकोठा व्यवस्थापनमा देखा परेका समस्याहरूको समाधान गर्न सकिन्छ ।

४.३.८ विद्यार्थी केन्द्रित शिक्षण विधिको प्रयोग गर्नुपर्ने

वालकको चौतर्फी विकासका लागि वाल सहभागिताको आवश्यकता पर्दछ । तर विद्यालयमा विभिन्न समस्याहरूले गर्दा शिक्षकहरू परम्परागत शिक्षककेन्द्रित विधिहरूको मात्र प्रयोग गरिएको देखिएकोले कक्षा शिक्षणको क्रममा शिक्षकहरूले आफूले सिकेका ज्ञान सीप र अनुभवको प्रयोग गरी वालकेन्द्रित शिक्षण विधिको बढी मात्रामा प्रयोग गर्नु पर्दछ । यसका लागि छलफल, अन्तर्क्रिया, खेलविधि,

प्रश्नोत्तर, समस्या समाधान, भूमिका निर्वाह जस्ता मनोरंजनात्मक शिक्षण विधिको प्रयोग गरी कक्षाकोठा देखिएका शिक्षण विधि सम्बन्धी समस्यालाई हटाई कक्षाकोठाको शिक्षणलाई सुधार गर्न सकिन्छ ।

४.३.९ समाहित शिक्षणको प्रयोग

समाज आफैमा विविधतायुक्त अवस्थामा रहेकोले विद्यालय कक्षा भित्र विविधता युक्त अवस्था श्रृजना भएको हो । कक्षाकोठा भित्रका यस्ता विविधता युक्त अवस्थालाई हटाउनका लागि शिक्षकले कक्षामा शिक्षण गर्दा समाहित वा समावेशी शिक्षणको उपयोग गर्नु पर्दछ । कक्षामा हुने विभिन्न जात, धर्म, भाषा, उमेर, संस्कृति, लिङ्ग आदिलाई एक ठाउँमा बसाइ व्यवस्थापनको माध्यमले उपयुक्त हुने शिक्षण विधिद्वारा कक्षा शिक्षणको सुरुवात गरी मातृभाषामा शिक्षण गर्दा कक्षाकोठाको व्यवस्थापनमा देखा परेका विविधता सम्बन्धी समस्यालाई समाधान गर्न सकिन्छ । समावेशी शिक्षाले गर्दा एकीकृत तरीका अपनाई कक्षा शिक्षणको प्रभावकारितामा वृद्धि गर्न सकिन्छ ।

विद्यालयमा कक्षाकोठा शिक्षण व्यवस्थापन गर्नका लागि टेलरको वैज्ञानिक व्यवस्थापन सिद्धान्तलाई प्रयोग गर्न सकिन्छ जस अनुसार विद्यालयमा उपलब्ध स्रोत साधनहरूलाई वैज्ञानिक तरीकाले कार्यान्वयन गर्नु पर्दछ । विद्यालयमा कार्यरत शिक्षकहरू तालिममा प्राप्त गरेका अनुभवहरू कक्षाकोठाको व्यवस्थापन गर्नमा कति ध्यान पुऱ्याए अर्थात् कक्षाकोठाको व्यवस्थापनको अवस्था कस्तो रह्यो भन्ने बारेमा खोजी गर्न वैज्ञानिक व्यवस्थापन सिद्धान्तलाई प्रयोग गरियो । साथै मारिया मन्टेश्वरीको सिद्धान्त अनुसार घरको वातावरण जस्तै विद्यालयको कक्षाकोठाको वातावरण विकास गरी विद्यार्थीहरूलाई विद्यालयमा पढौं पढौं लाग्ने वातावरण कुन हदसम्म बनाउन तालिम प्राप्त शिक्षकहरू सफल भएका हुन् भन्ने कुरा हेर्नका लागि मन्टेश्वरीको सिद्धान्त प्रयोगमा ल्याइया

परिच्छेद पाँच :

प्राप्ति, निष्कर्ष र सुभावहरु

यस परिच्छेदमा अनुसन्धानकर्ताले अध्ययन क्षेत्रमा गरेको अध्ययन अनुसन्धानको क्रममा संकलित भएका तथ्याङ्क, सूचना र जानकारीहरूलाई व्याख्या विश्लेषण र प्रस्तुतीकरण गरिएको आधारमा प्राप्त भएका तथ्याङ्क अध्ययनको निष्कर्ष एवम् सुभावहरूलाई समावेश गरिएको छ ।

५.१ प्राप्ति

५.१.१ तालिममा सिकेका ज्ञान र सीपहरूको कक्षाकोठाको शिक्षणमा प्रयोगको अवस्था

तालिम प्राप्त शिक्षकको कक्षाकोठा व्यवस्थापन सम्बन्धी अध्ययनमा कुनै पनि विद्यालयको कक्षाकोठा व्यवस्थापन प्रभावकारी नभएको पाइयो । शिक्षकहरु धारणागत रूपमा जानकार रहे पनि आर्थिक समस्या र स्थानीय सरोकारवालाहरूको सहभागिताको कमीले गर्दा विद्यालयको कक्षाकोठा व्यवस्थापनको सुधारका लागि कम पहल गरिएकोले तालिम प्राप्त शिक्षकको कक्षाकोठा शिक्षण व्यवस्थापन प्रभावकारी पाइएन ।

विद्यालयमा शिक्षकहरूले मध्यम रूपमा शैक्षिक सामग्रीको छनोट र प्रयोग गरिएको पाइयो । सहरी भेगका विद्यालयहरु रा.प्रा.वि. कटारी , प्राथमिक जहडी र रा.प्रा.वि.बाहुन डाडाका कक्षाकोठाशिक्षण व्यवस्थापनमा शिक्षक र प्र.अ.ले ध्यान दिएको पाइयो भने ग्रामीण भेगका रा.प्रा.वि. वरमभिया, प्रा.वि.सिम्ले र प्रा.वि.भैलेमा शैक्षिक सामग्रीको अभावको कारण शिक्षक र प्र.अ.ले कक्षाकोठामा शिक्षण व्यवस्थापनको स्तर न्यून रहेको पाइयो ।

वर्तमान विद्यालयका कक्षाकोठाको व्यवस्थापनबाट विद्यार्थीहरु संतुष्ट नरहेको पाइयो । विद्यालयमा पर्याप्त मात्रामा भौतिक साधन नहुनु, शैक्षिक सामग्री पर्याप्त नरहेको, शिक्षकले कक्षामा बसाइ व्यवस्थापनमा ध्यान नदिएको, शिक्षक र प्र.अ.ले विद्यालयमा कक्षा व्यवस्थापनमा विशेष ध्यान नदिएको, कक्षाकोठाको सरसफाई नियमित नभएको, शिक्षकले भाषण विधिद्वारा मात्र शिक्षण गरेको धारणा विद्यार्थीहरूको पाइयो ।

शिक्षकहरूले आफूले प्राप्त गरेको ज्ञान सीप र तालिमलाई केही मात्रामा कक्षाकोठाको व्यवस्थापनमा प्रयोग गरे पनि आर्थिक अभावले गर्दा बढी प्रभावकारी नभएको विचार विद्यालयका

व्यवस्थापन समितिका अध्यक्षहरुको धारणा पाइयो । रा.प्रा.वि. मा शिक्षकले प्रभावकारी रूपमा आफ्नो तालिम र सीपलाई प्रयोग गरेको प्रतिक्रिया व्यक्त गरेको देखियो ।

प्राथमिक विद्यालयका शिक्षकहरुले आफूहरुले विद्यालयमा उपलब्ध स्रोत र साधनको आधारमा आफ्नो तालिम र सीपलाई कक्षाकोठाको व्यवस्थापनमा लगाइएको कुरा पाइयो । प्रा.वि. भर्लेकी शिक्षिका रंजना दहाल कक्षाकोठाको व्यवस्थापनमा विद्यार्थीको बसाइ, कक्षाकोठा सरसफाई र कक्षा क्रियाकलापमा ध्यान दिएको पाइयो ।

शहरी क्षेत्र भन्दा ग्रामीण क्षेत्रका विद्यालयमा विद्यार्थीहरुको चाप बढी पाइयो । ग्रामीण भेगमा छात्राहरुको सहभागिता बढी थियो भने शहरी क्षेत्रमा पनि छात्राहरुकै सहभागिता बढी रहेको पाइयो । जसमध्ये सबभन्दा बढी विद्यार्थीहरु रा.प्रा.वि. कटारीमा ३३२ जना मध्ये २१९ छात्रा र ११३ जना छात्र पाइयो भने सबैभन्दा कम प्रा.वि. सिम्लेमा १०३ जना मध्ये ६५ जना छात्रा र ३८ जना छात्र मात्र पाइयो ।

५.१.२ कक्षाकोठा व्यवस्थापनमा शिक्षकले भोग्नु परेका समस्याहरु

अध्ययन अनुसन्धानको क्रममा कक्षाकोठाको व्यवस्थापनमा शिक्षकले विभिन्न किसिमका समस्याहरु भोगेको पाइयो । विद्यालयमा उपलब्ध स्रोत साधनहरुको उचित प्रयोग नहुनु, विद्यालय विद्यालय बीच संचारको कमी हुनु, प्र.अ.हरु बीच छलफल सुझाव र सल्लाहको कमी रहेको पाइयो । विद्यालयमा मुख्य गरी आर्थिक, शैक्षिक, प्रशासनिक समस्या, राजनैतिक अस्थिरता, विद्यालयहरु बीच समन्वयको कमी, स्थानीय सरोकारवालाहरुको सहभागितामा कमी, कक्षामा विद्यार्थीहरुको विविधता, बहुकक्षा शिक्षण प्रणाली लागु हुनु जस्ता कक्षाकोठाको व्यवस्थापनमा मुख्य समस्याहरु देखियो ।

तालिम प्राप्त शिक्षकहरुको शिक्षण क्षमता अनुसार कक्षा व्यवस्थापनमा पर्याप्त शैक्षिक सामग्रीको अभाव हुनु, स्थानीय सरोकारवालाहरुको पर्याप्त सहयोग प्राप्त नहुनु, अभिभावकले बालबालिकाहरुलाई समयमै शैक्षिक सामग्रीहरु उपलब्ध नगराउनु जस्ता कारणले कक्षाकोठा व्यवस्थापनमा समस्या रहेको कुरा शिक्षक र प्र.अ.ले बताएको देखिन्छ ।

आर्थिक अभावको कारण विद्यालयको कक्षा शिक्षणलाई व्यवस्थापन गर्न नसकिएको कुरा अध्ययनको क्रममा प्र.अ.हरुले स्वीकारेका छन् । अर्थात् आर्थिक अवस्थाले सम्पूर्ण पक्षलाई प्रभाव पारेको देखियो । विद्यालय व्यवस्थापन र स्थानीय सरोकारवालाहरुले ध्यान नदिनु, बालबालिकाहरुलाई घरमा अभिभावकहरुले उचित शैक्षिक वातावरण तयार गर्न नसक्नु जसले बालबालिकाहरु पनि शिक्षा प्रति बढी आकर्षित नहुनाले कक्षाकोठाको व्यवस्थापनमा समस्याहरु आएको देखियो ।

५.१.३ कक्षाकोठाको व्यवस्थापनमा देखिने समस्याहरूको समाधानका उपायहरू

विद्यालयमा उपलब्ध भएका स्रोत साधनलाई कुशलतापूर्वक परिचालन गर्नु पर्दछ । विद्यालयको आफ्नो आर्थिक अवस्था अनुसार भौतिक पक्षमा सुधार गर्नु पर्दछ । शिक्षकले स्थानीय स्तरमा उपलब्ध स्रोत साधनको आधारमा शैक्षिक सामग्री निर्माण गरी विद्यार्थी केन्द्रित शिक्षण विधिद्वारा शिक्षण गर्नु पर्दछ । विद्यालयमा देखा परेका यस्ता समस्याहरूलाई शिक्षक, प्र.अ., विद्यालय व्यवस्थापन समितिले छलफलबाट हुने काम गरी कक्षा व्यवस्थापन गर्नु पर्ने हुन्छ । विद्यार्थीको निरन्तर मूल्यांकन गर्नु पर्ने, विद्यार्थीको प्रगति विवरण अभिभावक कहाँ पठाउनु पर्ने, बहुकक्षा शिक्षणको सट्टा विद्यालयमा विषय कक्षा शिक्षणमा जोड दिने, राजनैतिक क्रियाकलापबाट विद्यालयलाई टाढै राख्ने, विद्यालयको अन्य विभिन्न पक्षहरू, जस्तै समुदाय, अभिभावक, जि.शि.का. र छिमेकी विद्यालयहरूसँग सम्बन्ध विस्तार गरी कक्षा व्यवस्थापनमा देखिएका समस्याहरूलाई समाधान गर्ने प्रयास गर्नु पर्दछ ।

विद्यालय व्यवस्थापन समिति र अभिभावकहरूले घरमा र विद्यालयमा, महत्वपूर्ण भूमिका खेल्नु पर्ने देखिन्छ । विद्यालयमा विद्यार्थी संख्याका आधारमा शिक्षक दरबन्दीको पहल गर्नु पर्ने, सरकारी र गैर सरकारी संस्था लगायत गा.वि.स., जि.वि.स. र अन्य चन्दा दाताहरूलाई आर्थिक मद्दत गर्न पहल गर्नु पर्ने, विद्यालयमा शैक्षिक र प्रशासनिक काम कारवाही दुरुस्त राख्नु पर्ने, विद्यालयमा शैक्षिक वातावरणको निर्माणमा सबै पक्षले जोड दिनु पर्ने, मनोरञ्जनात्मक वातावरणमा शिक्षण गराउनुका साथै विद्यालयमा अतिरिक्त क्रियाकलापमा जोड दिनु पर्दछ । विद्यालयमा मैत्रीपूर्ण वातावरण सृजना गर्नका लागि दण्डरहित, विभेदरहित समावेशी शिक्षाको प्रारम्भ गर्नु पर्दछ ।

नीति नियमको समयमा कार्यान्वयन गर्नु पर्ने, शिक्षण सिकाइको क्रममा विद्यार्थीहरूलाई नियमित पृष्ठपोषण दिनु पर्ने, कक्षा व्यवस्थापनमा प्र.अ. र विद्यालय व्यवस्थापन समितिले शिक्षकको भूमिकामा विशेष जोड दिई शिक्षकहरूको लागि पुरस्कार र दण्डको व्यवस्थापन गरिनु पर्ने, शिक्षकलाई समय समयमा प्रोत्साहित गर्नु पर्ने, विद्यार्थीकेन्द्रित शिक्षण विधि, खेल विधि, समस्या समाधान, प्रयोगात्मक छलफल विधिको प्रयोग गरी कक्षा सिकाइमा विद्यार्थीको सक्रिय सहभागितामा बढी जोड दिनु पर्ने अवस्था कक्षाकोठाको व्यवस्थापनमा देखिन्छ ।

५.२ निष्कर्ष

कुनै पनि शिक्षकलाई प्रभावकारी दक्ष र सीपयुक्त बनाउने काममा शिक्षक तालिमले प्रभावकारी भूमिका खेलेको हुन्छ । वालमैत्री शिक्षण तरीका अपनाउन, शिक्षणको योजना बनाउन, शैक्षिक सामग्री निर्माण र प्रयोग गर्नुका साथै कक्षाकोठाको व्यवस्थापनमा उल्लेख्य भूमिका खेलेको हुन्छ । तर पनि विभिन्न कारणले शिक्षकहरू तालिम प्राप्त शिक्षकका कक्षाकोठा शिक्षण व्यवस्थापन मध्यम खालको देखिन्छ । आफूले प्राप्त गरेको तालिमका आधारमा कक्षाकोठाको शिक्षणको व्यवस्थापनमा पूर्णतया उत्तम प्रभावकारिता ल्याउन नसकेको पाइन्छ ।

कक्षाकोठाको भौतिक वातावरण, सरसफाई, शैक्षिक सामग्रीको उपलब्धता र प्रयोगको अवस्था र सिकाइ वातावरण मध्यम खालको पाइन्छ । कक्षाकोठाको व्यवस्थापन पूर्ण रूपमा प्रभावकारी नहुनुमा विभिन्न खालका समस्याहरू देखिन्छ । जसमध्ये विद्यालयहरूको भौतिक र आर्थिक व्यवस्था राम्रो नहुनु, शिक्षकले प्रति दिन धेरै पिरियड लिनु, बहुकक्षा शिक्षण गर्नु, विद्यालयमा पर्याप्त शिक्षण सामग्रीको अभाव हुनु, निरन्तर अनुगमन र निरीक्षण नहुनु, स्रोतव्यक्ति, विद्यालय निरीक्षक, अभिभावक, विद्यालय व्यवस्थापन समितिले पर्याप्त सहयोग नगर्नु, शिक्षकको लागि कार्य दक्षताका आधारमा पुरस्कार र दण्डको व्यवस्था नहुनु विद्यालयमा राजनीतिक गतिविधि हुने गरेको, समन्वयको कमी, स्थानीय सरोकारवालाको चासो र सहभागिता विद्यालयमा पर्याप्त नहुनु, कक्षामा विद्यार्थीको विविधता हुनु जस्ता समस्याहरूले कक्षाकोठाको शिक्षण व्यवस्थापनमा समस्या देखिन्छ ।

आफूले तालिममा सिकेको क्षमता अनुसार विषयवस्तु सिकाउन, पूर्व पाठको पुनरावलोकन गर्न, वालमैत्री शिक्षण मार्फत् रुचीपूर्ण सिकाइ र प्रभावकारी शिक्षणको प्रस्तुती शिक्षकले कक्षा शिक्षणको क्रममा गरेपनि व्यवहारिक रूपमा धेरै कठिनाइहरू शिक्षकले कक्षामा महसुस गरेका छन् । शैक्षिक सामग्री निर्माण भन्दा खरिद गर्न ध्यान दिएको तर शिक्षकहरू आर्थिक अभावले असमर्थ रहेकाले कक्षाकोठाको व्यवस्थापन मध्यम खालको पाइन्छ ।

सहरी भेगमाभन्दा ग्रामीण स्तरमा रहेको विद्यालयहरूमा विद्यार्थीहरूको अत्याधिक चापले शिक्षकको दरबन्दी कम हुनु, एक दिनमा धेरै पिरियड पढाउनु, बहुकक्षा शिक्षण गर्नाले कक्षा व्यवस्थापन सोचे जस्तो प्रभावकारी नभएको अवस्था ग्रामीण विद्यालयहरूको अवस्था देखिन्छ, भन्ने कुराको पुष्टि यस अध्ययनबाट हुन्छ ।

कक्षाकोठाको व्यवस्थापनमा देखिएको समस्याका समाधानका लागि पाठ्यक्रम र शिक्षा शिक्षणको सैद्धान्तिक पक्षलाई भन्दा व्यवहारिक पक्षमा बढी जोड दिनु पर्दछ । शिक्षकले तालिममा सिकेका सैद्धान्तिक कुराहरू लागु गर्न आर्थिक समस्या भए तापनि समुचित व्यवहारिक तवरले गर्नुपर्ने,

विद्यालयको स्रोत साधनको उचित व्यवस्थापन हुनु पर्ने, स्थानीय सामग्रीलाई कक्षा शिक्षणमा प्रयोग गर्नु पर्ने, विद्यालयमा राजनीतिक गतिविधिको अन्त्य हुनु पर्ने, गा.वि.स., जि.वि.स. जस्ता निकायबाट आर्थिक सहयोगका लागि पहल गर्नु पर्ने, विद्यालयको अन्य पक्ष विद्यालय, समुदाय र अभिभावकहरूसंग सम्बन्ध विस्तार गर्नु पर्ने देखिन्छ । घरमा अभिभावक विद्यार्थीहरूलाई समयमा नै शैक्षिक सामग्री उपलब्ध गराउनु पर्ने, घरमा सिक्ने वातावरणको निर्माण गर्नु पर्ने, कक्षामा विषय शिक्षणमा जोड दिनु पर्ने, शिक्षणको क्रममा विद्यार्थीको सहभागितामा बढी जोड दिनु पर्ने, विद्यार्थीको निरन्तर मूल्यांकन गर्नु पर्ने, विद्यालयको समय समयमा अनुगमन र निरीक्षण गरिनु पर्ने र शिक्षकलाई कक्षामा तालिमलाई उपयोग गर्न विशेष प्राथमिकता र प्रोत्साहन गर्नु पर्ने निष्कर्ष यस अध्ययनबाट निकालिएको छ ।

५.३ सुझावहरू/प्रयोगहरू

यस अध्ययनबाट प्राप्त सारांश र निष्कर्षका आधारमा तालिम प्राप्त शिक्षकको कक्षाकोठा शिक्षण व्यवस्थापनमा प्रभावकारितासंग प्रत्यक्ष र अप्रत्यक्ष रूपमा सम्बद्ध र चासो राख्ने व्यक्ति र संस्थाले आउँदा दिनहरूमा भविष्यमा अवलम्बन गर्नु पर्ने कार्यहरूलाई नीतिगत तह, अभ्यासगत तह र अनुसन्धानगत तह गरी तीन भागमा विभाजन गरी प्रस्तुत गरिएको छ :

५.३.१ नीतिगत तह

प्राथमिक तहका कक्षा शिक्षण र कक्षाकोठाको व्यवस्थापन र प्राथमिक शिक्षक तालिमलाई कक्षामा सफलतापूर्वक लागु गर्न यस अध्ययनका क्रममा नमुना जनसंख्याबाट प्राप्त राय सल्लाह एवम् सुझाव तथा यससंग सम्बन्धित लेख रचना, पूर्व प्रकाशित अध्ययनको आधारमा निम्न अनुसार दिशा अवलम्बन गर्नु पर्ने देखिन्छ ।

प्राथमिक तहमा कक्षाकोठाको व्यवस्थापनमा प्रभावकारिता ल्याउन सरकारी निकायबाट कडा निर्देशन दिनु पर्ने आवश्यकता देखिन्छ । साथै शिक्षकको लागि पुरस्कार र दण्डको व्यवस्थापन गरिनु पर्ने देखिन्छ । सैद्धान्तिक रूपमा तालिममा सिकाइएअनुसार व्यवहारमा लागु गराउन उचित सामग्रीको व्यवस्था गर्नु पर्ने देखिन्छ । राष्ट्रिय स्तरबाट योजना निर्माण गरी विद्यालय अनुगमन र निरीक्षणलाई नियमित गरी पृष्ठपोषण तयार गर्नु पर्ने देखिन्छ ।

प्राथमिक विद्यालय कक्षाकोठा व्यवस्थापन गर्नका लागि राष्ट्रिय अभियान संचालन गर्नु पर्ने देखिन्छ । तथा सैद्धान्तिक रूपमा रहेको विद्यार्थी संख्याको आधारमा शिक्षकको दरबन्दीलाई व्यवहारिक रूपमा सरकारले लागु गर्नु पर्ने देखिन्छ । आर्थिक व्यवस्थापनका लागि नीतिगत तहबाटै राष्ट्रिय,

अन्तर्राष्ट्रिय, गा.वि.स., जि.वि.स. र जि.शि.का.बाट पहल गरी सम्भव हुने निकायहरूलाई बार्षिक रुपमै आर्थिक अनुदान दिने कुराको व्यवस्था सरकारले कानून मै गरिनु पर्ने देखिन्छ ।

नयाँ शैक्षिक सत्र शुरु हुनु भन्दा पहिला एक महिना अगाडि नै पाठ्यपुस्तक र पाठ्यक्रमका आधारमा चाहिने सम्पूर्ण शैक्षिक सामग्री एक शैक्षिक सत्रको लागि सरकारले विद्यालयमा उपलब्ध गराउनु पर्दछ । जिल्ला शिक्षा कार्यालयले विद्यार्थी संख्याको आधारमा शिक्षक र कक्षाकोठाको व्यवस्था नीतिगत रुपमा गर्नुपर्दछ । वर्षमा कम्तिमा ३ पटक समाजमा शैक्षिक वातावरण तयार गर्नका लागि अभिभावकहरूलाई जनचेतनामूलक कार्यक्रम सरकारले विद्यालयमा लागु गर्नु पर्दछ । विद्यालयलाई शान्तिक्षेत्र घोषणा गरी राजनीतिक गतिविधिलाई विद्यालयबाट पूर्ण रुपमा बन्द गर्ने नीति लिनु पर्ने हुन्छ ।

स्रोतव्यक्ति र विद्यालय निरीक्षकबाट महिनामा २ पटक विद्यालयको अनुगमन गरी कक्षा व्यवस्थापनमा शिक्षकलाई सहयोग गर्ने नीति शिक्षा ऐन नियममा व्यवस्थित गर्नु पर्दछ । विद्यालयको शैक्षिक र प्रशासनिक अभिलेख प्रत्येक वर्ष जिल्ला शिक्षा कार्यालयमा भिकाइ जाँच गर्नु पर्दछ ।

५.३.२ अभ्यासगत तह

शैक्षिक क्षेत्रमा निर्माण गरिएका नीति नियमहरू व्यवहारमा लागु नभएका, अनावश्यक राजनीतिक हस्तक्षेप हुने गरेका र शिक्षकले तालिममा सिकेका कुराहरू सैद्धान्तिक भए पनि व्यवहारिक रुपमा सो अनुसारका व्यवस्थापन नहुँदा कक्षाकोठा शिक्षण र कक्षा व्यवस्थापनमा सफलता प्राप्त नभएको अवस्था वर्तमान समयमा देखा परेको भेटिन्छ । विद्यालयलाई शान्तिक्षेत्र राजनीतिक गतिविधिको अन्त्य हुनु पर्ने व्यवस्था सरकारले गरे पनि व्यवहारिक रुपमा सफल नभएको देखिन्छ । त्यसका लागि समाज, समुदाय, शिक्षक, विद्यार्थी, बुद्धिजीवी, समाजसेवीसंग कक्षाकोठा व्यवस्थापन सम्बन्धी विभिन्न छलफल, अन्तर्क्रिया गर्न सके कक्षाकोठाको व्यवस्थापनमा प्रभावकारिता ल्याउन सकिन्छ ।

कक्षाकोठाको व्यवस्थापनमा विद्यार्थी संख्याका आधारमा भवन, विद्यार्थीको उमेर स्तरअनुसार बेन्च, डेस्क, कार्पेटको व्यवस्था गर्नुपर्ने देखिन्छ । कक्षाकोठामा शैक्षिक सामग्रीहरू विद्यार्थीहरूको पहुँच हुने देख्ने गरी राख्ने व्यवस्था गरिनु पर्दछ । बालकको रुचि र चाहनाअनुसार पर्याप्त खेल र अन्य सामग्रीको व्यवस्था विद्यालयमा सरकारले पुऱ्याउनु पर्ने देखिन्छ ।

कक्षा व्यवस्थापनमा शिक्षकले पनि आफ्ना भूमिकालाई प्रभावकारी रुपमा निर्वाह गर्न विद्यालयलाई घरको वातावरणका रुपमा अभिभावक, शिक्षक, प्र.अ., विद्यालय व्यवस्थापन समिति र

स्थानीय सरोकारवाला व्यक्तिहरूसंग समय समयमा छलफल भेटघाट गरी आवश्यक सरसल्लाह र सहयोग जुटाउनु आवश्यक देखिन्छ । शिक्षकले मातृभाषामा शिक्षण गरी पुरस्कारात्मक बाटो अपनाएर कक्षाकोठालाई प्रभावकारी व्यवस्थापन गरिनु पर्ने देखिन्छ ।

५.३.३ अनुसन्धानात्मक तह

यस अध्ययन अनुसन्धानको क्रममा केही यस्ता महत्वपूर्ण पक्ष र तथ्यहरु अगाडि देखा परेका छन् । ती पक्षहरुको बारेमा थप अध्ययन अनुसन्धानको आवश्यकता देखिन्छ । त्यस्ता केही महत्वपूर्ण पक्षहरुलाई तल उल्लेख गरिएको छ ।

अध्ययनको क्रममा विभिन्न उत्तरदाताहरुले विद्यालयमा शिक्षकको कार्य क्षमताका आधारमा शिक्षकलाई दण्ड वा पुरस्कारको व्यवस्था गर्नु पर्ने धारणा व्यक्त गरेकोले सो विषयमा थप अनुसन्धान हुनु आवश्यक देखिएको छ ।

नेपाल सरकारले प्रत्येक आर्थिक वर्षमा शैक्षिक लगानीलाई वृद्धि गरे पनि विद्यालयहरुमा आर्थिक समस्या बढ्दो रूपमा देखा परेको छ । यस्ता आर्थिक समस्याहरु किन हटेनन् ? विद्यालयको प्र.अ. वा व्यवस्थापन संचालनको तौर तरीकामा कमी देखिएको हो कि अन्य कुनै कारण हो सो विषयमा थप अनुसन्धान हुनु आवश्यक देखिएको छ ।

सरकारले विद्यार्थी संख्याको आधारमा शिक्षक दरबन्दी नीति लिए पनि व्यवहारमा लागु छैन । यस्तो किन भएको हो ? भनी यस मुद्दाको बारेमा अध्ययन अनुसन्धान गर्न आवश्यक देखिन्छ ।

अनुसन्धानको क्रममा अभिभावकहरुले घरमा बाल बालिकाहरुलाई शैक्षिक वातावरण उपलब्ध नगराएको, ध्यान नदिएको, समयमा शैक्षिक सामग्री उपलब्ध नगराएको जस्ता गुनासोहरु देखिएको छ, के अभिभावकको यस्ता व्यवहारले कक्षाकोठाको व्यवस्थापन प्रभावकारी हुन्छ त, यसको बारेमा अध्ययन अनुसन्धान हुनु जरुरी देखिएको हो । यसै गरी यस्ता विभिन्न समस्याहरु देखिएकोले यी समस्याहरुको बारेमा थप अध्ययन अनुसन्धान हुनु आवश्यक देखिएको हो ।